

Caert Thresoor

Jubileumnummer

**Van Deventer
& Antwerpen**

Kaart van Brabant

Het Scheldeland

Mechelse archief

Kaart van Vlaanderen

De steden

Klooster in Delft

Antwerpen 1584

25
2006 - 4

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Cartografie

Inhoud

- 89 **100x Caert-Thresoor - Van Deventer – afscheid**
Mathieu Franssen
- 91 **Ducatus Brabantiae uit de plomp opgedoken?**
Enkele notities bij de ontdekking van een onbekende variant van de kaart van Brabant door Jacob van Deventer
Wouter Bracke
- 99 **Het Scheldeland door Jacob van Deventer**
François van der Jeught en Paul de Win
- 104 **Ongepubliceerd materiaal uit het Mechelse Stadsarchief betreffende Jacob van Deventer**
Eric Leenders
- 108 **De kaart van Vlaanderen van Gerard Mercator en Jacob van Deventer**
Peter van der Krogt
- 116 **Welke steden karteerde Van Deventer voor Filips II in diens 'landen van herwärts overe'?**
Ivonne Lempke
- 121 **Een klooster, twee plattegronden. Wie heeft er gelijk? Het klooster Koningsveld bij Delft op Van Deventers plattegrond en op een geschilderde plattegrond van Delft.**
Piet Lombaerde
- 124 **Een onbekende gravure van de Antwerpse versterkingen in 1584 onlangs aan het licht gekomen**
- 130 **@ la Carte**
- 131 **Varia Cartographica**
- 133 **Bespreking**
- 133 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**
- 134 **Overzicht inhoud 25ste jaargang 2006**

Afbeelding omslag

Kaart van het Scheldeland door Jacob van Deventer, ca. 1560 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België).

Redactie

Dr. Patricia Alkhoven, dr. Henk Deys, Capt. Hans Kok, dr. Peter van der Krogt, drs. Sjoerd de Meer, Ron Guleij, drs. Elger Heere, ing. Henk Schipper, drs. Martijn Storms.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Peer-reviewers

Dr. Marcel van den Broecke, Prof.dr. Frans Depuydt, Prof.dr. Paul Hoftijzer, Prof.dr. Ferjan Ormeling en Prof.dr. Günter Schilder.

Internet

<http://www.maphist.nl/ct> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs, enzovoort).

Secretariaat en Stichting Ondersteuning Caert-Thresoor

H. Schipper, Faculteit Geowetenschappen, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht;
e-mail: redactie-ct@maphist.nl
Stichting Ondersteuning *Caert-Thresoor*: ABN Amro te Lisse
Rek.nr.: 53.33.43.798
SOC postadres: p/a J.D.A. Kok, Poelwaaai 15, 2162 HA Lisse

Abonnementen en administratie:

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 23,00; België € 27,00; buitenland € 35,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.

Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt
de onderstaande

Vrienden van

Caert-Thresoor

M. Ostermann, Monnickendam

G. van Loon, Antwerpen

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride, USA

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem
www.bubbkuyper.com

Brepols Publishers, Turnhout
www.brepols.net

Boekhandel de Bengel, Dordrecht
www.debengel.net

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

Dit nummer van *Caert-Thresoor* completeert de vijftiengste jaargang van vier nummers: het is dus het honderdste nummer van *Caert-Thresoor*.

Bij het voltooien van de twintigste jaargang is een speciaal jubileumnummer uitgekomen over twintig jaar *Caert-Thresoor*: geschiedenis, werkzaamheden en inhoud stonden toen centraal. Als we de statistiek uit het artikel van Marco van Egmond in dat nummer voortzetten, dan zijn er nu 2472 bladzijden met meer dan 300 artikelen gevuld. Van een eenvoudig, alleen in zwart-wit uitgevoerd, tijdschrift is *Caert-Thresoor* gegroeid tot een full-colour tijdschrift. Daar hoeft verder niets meer over gezegd te worden.

Dit jubileumnummer gaat daarom niet over het tijdschrift zelf, maar over een van de grotere cartografen die Nederland gekend heeft: Jacob van Deventer.

Ongeveer 500 jaar geleden werd Jacob van Deventer, anders dan zijn naam laat vermoeden, geboren in Kampen, Overijssel. Om dit te herdenken zijn er twee tentoonstellingen georganiseerd. De eerste had plaats van 2 oktober 2004 tot 6 februari 2005 in het Grafisch Museum van Groningen onder de titel *Jacob van Deventer, keizerlijk en koninklijk geograaf*. De tweede, getiteld *Kampen op de Kaart. Jacob van Deventer, Paulus Utenwael, Joan Blaeu en Jan Schilder*, liep van 28 april tot 11 juni 2005 in Kampen.

Over Van Deventer is sedert de 'ontdekking' van zijn stadsplattegronden aan het eind van de negentiende eeuw veel geschreven. De meest complete biografie van Van Deventer is echter nog steeds het meer dan vijftig jaar oude *Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf* van de hand van de Nederlandse rijksarchivaris Bert van 't Hoff. In recentere studies worden de aspecten behandeld en is Van Deventers werk in facsimile (her)uitgegeven, zoals de stadsplattegronden in de reeks *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer* onder redactie van C. Koeman en J.C. Visser (9 mappen met steden in Nederland, Duitsland en

100x Caert-Thresoor - Van Deventer - afscheid

Luxemburg, 1992-2001) en de provinciekaarten in de *Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer, 1536-1545* (1994) van prof. Koeman. Dat er nog steeds nieuwe gegevens over Van Deventer aan het licht komen, bewijst dit nummer: maar liefst zes bijdragen behandelen nog niet eerder bekende facetten van Van Deventer en zijn werk. Matthieu Franssen bespreekt in het eerste artikel de belangrijkste vondst van de laatste vijftig jaar: een compleet exemplaar van de kaart van Brabant, waarvan het tot nu toe enig bekende exemplaar in de Tweede Wereldoorlog verdwenen was. Wouter Bracke bespreekt een manuscriptkaart van het Scheldeland en schrijft deze toe aan Van Deventer. Het is de kaart die de omslag van deze jaargang van *Caert-Thresoor* siert, en dus al de nieuwsgierigheid van de lezers gewekt heeft. In het Mechelse archief is een document opgedoken die wat meer inzicht geeft in Van Deventers relatie met Barbara Smets en zijn vertrek naar Keulen. Het wordt besproken door François van der Jeught en Paul de Win van de Mechelse oudheidkundige vereniging. Eric Leenders heeft nieuwe aanwijzingen gevonden om het auteurschap van Mercators kaart van Vlaanderen aan Van

Deventer toe te schrijven. Ikzelf doe een poging om na te gaan hoeveel steden Van Deventer heeft gekarteerd en tenslotte bespreekt Ivonne Lempke aan de hand van archeologische vondsten in Delft de weergave van een kloosterkerk op Van Deventers plattegrond van die stad. Het aantal artikelen in *Caert-Thresoor* over Van Deventer is daarmee verdubbeld! Als een soort 'toegift' volgt een artikel van Piet Lombaerde over een unieke gravure van de Antwerpse versterkingen uit 1584, waarvan hij onlangs het enig bekende exemplaar aan zijn verzameling kon toevoegen. Als jubileumcadeau aan de abonnees is een facsimile van deze gravure als bijlage bij dit honderdste nummer gevoegd.

De speciale 'subredactie' die dit nummer voorbereid heeft bestond uit Martijn Storms en ondergetekende.

Voor 2007 staat er een grote verandering te komen, waarvan U als lezer niet erg veel zult merken. Tot nu toe is het tijdschrift een uitgave van de redactie en wordt het gedrukt door Vis Offset in Alphen aan den Rijn (in onze kringen vooral bekend door uitgaven onder de uitgeversnaam Canaletto). Dat laatste verandert niet, het eerste wel. Nu het tijd-

Ook *Caert-Thresoor* ontkwam niet aan Van Deventer. In de 24 voorgaande jaargangen is in zes artikelen aandacht besteed aan Van Deventer:

- H.P. Deys, *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer: Resultaten van recent onderzoek te Madrid*, 8 (1989), nr. 4, blz. 81-95.
- R. van Dijk, *Gorinchem gekarteerd door Jacob van Deventer en Pieter Sluyter*, 9 (1990), nr. 3, blz. 42-44.
- J.C. Visser, *Jacob van Deventer alias van Campen: De jonge jaren van een keizerlijk-koninklijk geograaf*, 12 (1993), nr. 3, blz. 63-67.
- B. van der Hertten, *De connectie tussen Jacob van Deventer en Viglius van Ayta in de jaren 1530-1540: een hypothese*, 14 (1995), nr. 3, blz. 59-61.
- H.A.M. van der Heijden, *De minuutkaart van Middelburg in Vlaanderen van Jacob van Deventer teruggevonden*, 15 (1996), nr. 4, blz. 107-108.
- W. Ahlers, *Jacob van Deventer, nieuwe ideeën en nieuwe vragen*, 23 (2004), blz. 59-64.

schrift gegroeid is, lijkt het de redactie niet verstandig dat de uitgave geschiedt op persoonlijke titel. Er is een stichting opgericht met een eigen bestuur, die de doelstelling heeft om de kennis van de historische cartografie te verspreiden. Deze stichting zal voortaan optreden als uitgever. De naam van deze stichting: Barent Langenesstichting, genoemd naar de drukker van het *Caert-Thresoor* uit 1598. De Stichting Ondersteuning Caert-Thresoor houdt hiermee op te bestaan.

Ja, en dan is er ook nog sprake van een afscheid. Als U de grafiek bekijkt van de

redactieleden van *Caert-Thresoor* en hun zittingsduur bij het artikel van Marco van Egmond (20e jaargang, nr. 4, blz. 94), dan ziet U onderaan een lijn die de gehele grafiek van links naar rechts doorloopt. Voor die lijn staat mijn naam. Als we die grafiek door zouden laten lopen tot en met 2006, dan loopt ook deze lijn door - maar gaan we verder met de grafiek dan blijkt de lijn te stoppen. Na vijftienvintig jaar redactielidmaatschap van *Caert-Thresoor*; het begeleiden van 100 nummers, de eerste jaren als eindredacteur, de laatste jaren als voorzitter van de redactie, vind ik dat het tijd wordt de

redactie te verlaten. Het 101ste nummer dat over een paar maanden verschijnt zal het eerste nummer zijn waar mijn naam niet meer onder het kopje 'redactie' te vinden is... als 'ambteloos burger' zal ik dit nummer lezen, zonder voorkennis van wat er geboden wordt... Maar... helemaal kwijtraken doet *Caert-Thresoor* me niet, want de nieuwe Barent Langenesstichting is een goede plaats om oud-redactievoorzitters te parkeren.

Peter van der Krogt
Delft/Utrecht oktober 2006

Te koop: **KAARTBOEKEN** met begeleidende tekst

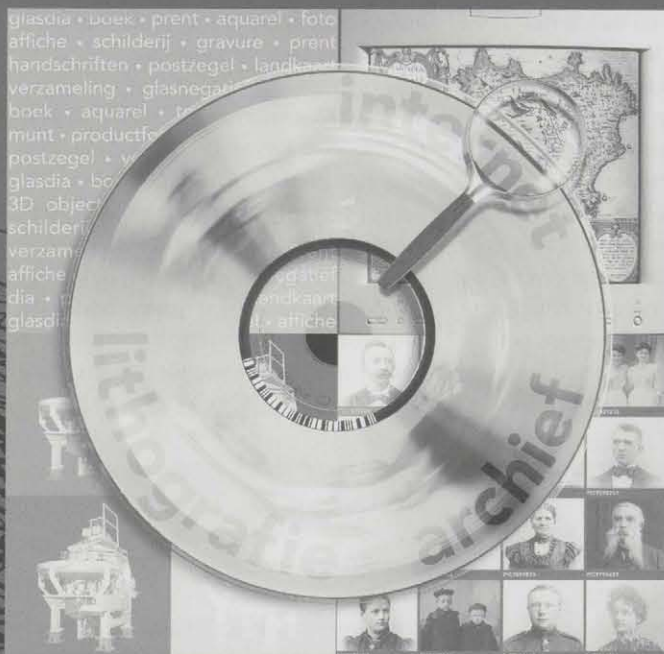
Rotterdam € 40,-
Amsterdam € 40,-
Prov. Utrecht, Nieuwe kaart van den Lande van Utrecht 1696 € 30,-
Prov. Gelderland, W. Kuyk en Zn. 1843 € 25,-
Prov. Brabant, Ducatus Brabantiae 1656 € 70,-
Hoogheemraadschap Rijnland 1746 € 30,-
Hoogheemraadschap Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland 1745 € 35,-

Doos met kaarten Gelderse Buitenplaatsen (Veluwe) € 60,-
Doos met kaarten Overijsselse Buitenplaatsen € 55,-

Brieven onder nr. 8
Administratie Caert-Thresoor
Postbus 68
2400 AB Alphen aan den Rijn

Toezending
franco huis

Digitalisering elk denkbaar origineel

digitaal procédé

Het zoeken, tevoorschijn halen en bekijken van beelden of teksten in archieven is vaak een tijdrovende operatie. We willen snel en doeltreffend over de gevraagde informatie beschikken en dan ook nog het liefst vanaf de plek waar het ons het beste uitkomt. Wij van Pictura Imaginis hebben een digitaal procédé ontwikkeld waardoor dat mogelijk wordt.

database als vervanging van de ladenkast

Een modern geconserveerd archief is een kostbaar bezit. Niet alleen voor diegenen die er dagelijks verantwoordelijkheid voor dragen. Veel verschillende doelgroepen moeten er ook hun voordeel mee kunnen doen. De door Pictura Imaginis vervaardigde database van ieder gedigitaliseerd archief verhoogt de toegankelijkheid voor alle gebruikers enorm. Zoeken is eenvoudiger, gaat veel sneller en het oproepen van gevonden informatie is opeens een peulenschil. Digitale beelden ziet u 4x groter in topkwaliteit op uw scherm dan het origineel.

PICTURA IMAGINIS
DIGITALISERING VAN BEELDARCHIEVEN BV

- advisering, implementatie en trajectbegeleiding
- publicatieprojecten (internet, drukwerk)
- database toepassingen

de hoefsmid 13 - 1851 PZ Heiloo - tel: 072 53 20 444 - fax: 072 53 20 400 - e-mail: info@pictura-im.nl - www.pictura-im.nl

Sinds een aantal jaren is de werkgroep Brabant van het Utrechts onderzoeksproject Explokart bezig met de inventarisatie van de gedrukte kaarten van het oude hertogdom Brabant. Deze werkgroep bestaat uit Mario Dorigo, Kees Oomen en Mathieu Franssen en wordt met raad en daad terzijde gestaan door Henk van der Heijden en Pieter van Hooff. Dit onderzoek zal op termijn uitmonden in een beredeneerde cartobibliografie van alle kaarten van dit hertogdom, uitgegeven tussen 1536 en 1795. In 1536 bood Jacob van Deventer de eerste kaart van het gewest aan de Raad van Brabant aan en in 1795 werd het hertogdom Brabant formeel opgeheven.

De facto bestond het hertogdom Brabant niet meer sinds de vrede van Münster (1648), en volgens sommigen al niet meer sinds enkele cruciale gebeurtenissen op het eind van de 16de eeuw (de Unie van Utrecht en de inname van Antwerpen door de Spanjaarden). Toch zijn er nog tot het eind van de 18de eeuw voortdurend kaarten uitgegeven met de begrenzing van het hertogdom Brabant zoals het in de 16de eeuw bestond.

In de loop van het onderzoek heeft de werkgroep reeds een aantal interessante ontdekkingen gedaan. Een groot aantal verschillen in staten van al bekende kaarten is vastgesteld. En een enkele keer is een onbekende kaart getraceerd. Maar al deze ontdekkingen vallen in het niet bij een recente vondst in het depot van de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel.

In kleine kring was bekend dat de nationale Bibliotheek van België enkele jaren geleden een bijzondere kaart van het her-

togdom Brabant had verworven, afkomstig uit een Italiaanse particuliere verzameling¹. In deze kring was ook bekend dat de kaart in zo'n slechte staat verkeerde, dat het nog maar de vraag was of hij zou kunnen worden geconsulteerd.

Uiteindelijk is deze informatie de leden van de werkgroep ter ore gekomen. Door de bereidwillige medewerking van het hoofd van het departement Kaarten en Plattegronden, de heer Wouter Bracke, heeft de werkgroep in augustus 2004 de kaart kunnen zien in het depot van de Belgische KB. Het betreft de kaart Ducatus Brabantiae van Jacob van Deventer, de eerste kaart van het hertogdom Brabant, waarvan tot op heden slechts één exemplaar bekend was. En dat exemplaar uit de Stadsbibliotheek van Breslau (Wroclaw) is in 1945, kort na het einde van de oorlog verloren gegaan². Wel zijn gelukkig afbeeldingen van dit Breslause exemplaar bewaard gebleven dankzij de bemoeienis van historisch-cartograaf Bert van 't Hoff³. Tijdens de korte raadpleging in 2004, waarbij we ter vergelijking met het exemplaar uit Breslau gebruik maakten van de heruitgave uit 1994 van Van 't Hoff's reproductie door uitgeverij Canaletto, vielen onmiddellijk enkele opmerkelijke zaken op. Dit was niet de kaart die Van 't Hoff in Breslau had gezien en die - volgens een notitie uit 1949 in *Imago Mundi* - verloren is gegaan. Sommigen geloven nog steeds dat dit in 1945 in een Silezische slotgracht gegooide en zo verdwenen exemplaar vroeg of laat weer uit de plomp zal worden opgedoken en zo zowel letterlijk als figuurlijk boven water zal komen. Want het enige 'bewijs' dat deze kaart op deze wijze is verdwenen is die mededeling uit 1949. Wij dachten aan-

vankelijk eveneens dat we die ene kaart uit Breslau zouden zien, omdat de geruchten die ons op het spoor zetten vaag waren over de herkomst en o.a. naar Duitsland wezen. Al eeuwenlang is namelijk niets bekend over een ander exemplaar. Hoewel we kunnen vermoeden dat er van die eerste kaart van Brabant door Van Deventer meerdere exemplaren - in ieder geval een kaart uit 1536 - zullen hebben bestaan. Beide zetsels boekdruk-tekst op de kaart in Brussel - de opdracht en het impressum links onder en de toelichting met legenda rechtsonder - verschillen met die op het Breslause exemplaar. De kaart bestaat uit meer dan zes bladen, want de band met portretten boven en onder is opgeplakt (tek. 1)⁴. Dat geldt voor beide nu bekende exemplaren, en is ook door Koeman geschetst. Maar Koeman gaat uit van een aparte rand om het kaartbeeld (tek. 2)⁵.

Tekening 1 laat schetsmatig de vermoedelijke productie en assemblage van de verschillende bladen zien. De rand is onlosmakelijk met de kaartbladen verbonden, omdat de zijrand deel uitmaakt van de zes houtblokken waarop het kaartbeeld is gesneden. Het originele exemplaar in Brussel is evenals van wat waarneembaar is op de reproductie van het exemplaar uit Breslau op linnen bevestigd. Op diverse plaatsen waar het papier is verdwenen, is grove textielstructuur zichtbaar. Op de Brusselse kaart is soms het beeld, zowel in het kaartgedeelte als in de rand, verdwenen en is de linnen drager minder duidelijk zichtbaar. Dit is waarschijnlijk het resultaat van een eerdere restauratie of poging daartoe. De deels gekleurde kaart is dus op diverse plaatsen behoorlijk beschadigd, maar het totale kaartbeeld is nog ruim voldoende

Mathieu Franssen (Oirschot, 1950) is leraar geschiedenis, staatsinrichting en maatschappijleer in het voortgezet onderwijs. Daarnaast is hij enthousiast vrijwilliger Explokart en mede-auteur Guicciardini Illustratus.

1. De onbekende variant van de kaart van Brabant door Jacob van Deventer. Copyright Koninklijke Bibliotheek van België. Zonder signatuur.

herkenbaar en leesbaar (afb. 1). De Koninklijke Bibliotheek mag trots zijn op dit vanuit cartografisch perspectief uiterst waardevol bezit. Voor de tentoonstelling *Honderd schatten uit de Koninklijke Bibliotheek van België*⁶ heeft men dit helaas te laat onderkend. Dit unieke exemplaar was niet opgenomen in deze prachtige expositie ter gele-

genheid van de viering van het 175-jarig bestaan van België.

In dit artikel ga ik in op een drietal aspecten met betrekking tot deze eerste gedrukte kaart van het hertogdom Brabant. Op de eerste plaats een beschrijving van de kaart en een vergelijking tussen de twee tot op heden bekende exemplaren daarvan. Vervolgens een toelichting bij de portretgalerij in de decoratieve kaderrand en tenslotte een poging tot datering van het Brussels exemplaar. Ik maak hierboven in de ondertitel melding van 'enkele notities'. Dat betekent

dat ik in het kader van dit artikel niet uitsluitend zal ingaan op deze aspecten. Dat zal gebeuren in de aangekondigde cartobibliografie. Overigens blijven op enkele punten voorlopig ook nog onduidelikheden en vragen bestaan.

Kaartbeschrijving

De volgende kaartbeschrijving is opgenomen van de facsimile van Van 't Hoff en de heruitgave daarvan door Canaletto en van een zwart/wit en een kleurenfoto van het Brusselse exemplaar, gecombineerd met een interne notitie door con-

servator Bracke van de originele kaart in Brussel.

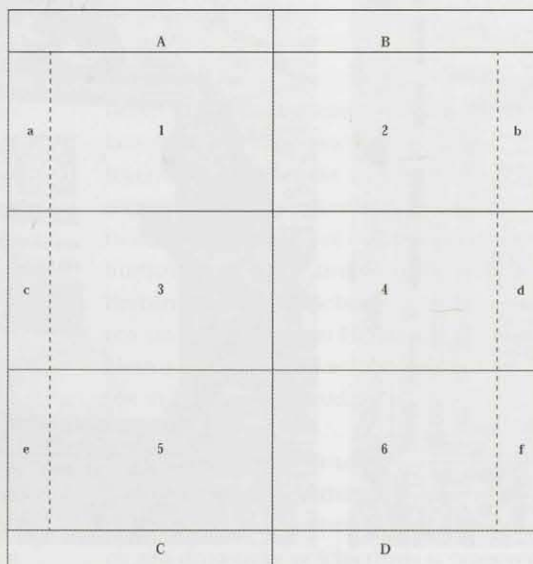
Er is sprake van twee varianten van dezelfde kaart en niet van verschillende

staten, omdat er tussen de beide exemplaren slechts verschillen zijn aangetroffen in de boekdrukzetsels. Het kaartbeeld en de decoratieve rand zijn identiek. In

de bespreking hierna noem ik de originele kaart in Brussel variant 1 en variant 2 is het alleen nog in reproductie beschikbare exemplaar uit Breslau.

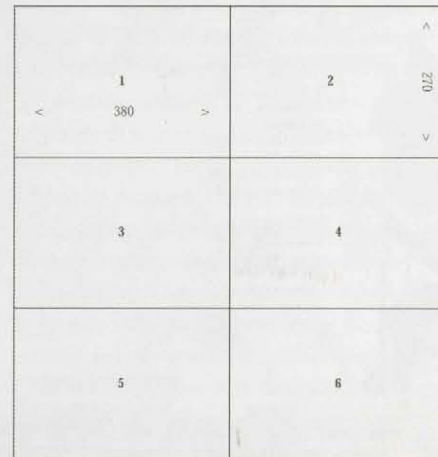
Tekening 1

Het kaartbeeld is gesneden op de bladen 1 t/m 6. Rondom de kaart bevindt zich een decoratieve rand met midden boven op strook A en B de titel en verder een doorlopende band met 68 genummerde, ovale medaillons waarin, op twee lege medaillons na, portretten met een naam en een periode in jaren zijn afgebeeld, onderbroken in het midden van elke zijde door een personificatie van de betreffende windrichting in een vierkant kadertje. Deze rand bestaat uit de bladen A t/m D en één zijkant van de bladen 1 t/m 6; deze zijkant is hiernaast in de afbeelding aangeduid met de letters a t/m f. De stroken A t/m D zijn elk ca. 67 tot 7 cm hoog en 44 tot 45 cm breed; de bladen 1 t/m 6 zijn ieder ca. 27 tot 27? hoog en 44 tot 45 cm breed.

2a. Opdracht en impressum, variant 1

Tekening 2

Schets uit de toelichting van Koeman bij de Canaletto-reproductie, p. 9.

2b. Opdracht en impressum, variant 2

[titel op wimpel midden boven in buitenste decoratieve rand] DVCATVS BRABANTLÆ

- Schaal [ca. 1:237.500], [schaalstok in kaartbeeld onder, rechts van het midden, op een architecturale balk met erboven een passer] 5 huere n ghaens = 11,7 cm.
- 1 kaart in 10 bladen [zie tekening 1 met toelichting] : houtsnede ; 95 x 90 cm .
- Noorden boven ; [vier windrichtingen in bet Latijn in binnenste decoratieve rand, met er naast in middelste decoratieve rand een personificatie van de oriëntatie : windrichting als een blazend mensenhoofd ; zonnwijzer met een urenverdeling in kaartbeeld midden onder, boven bet Zuiden met rechts een onderverdeling van 1 t/m 6 en links van 7 t/m 12], geen coördinaten.
- [opdracht en impressum in boekdruk in cartouche linksonder]

variant 1 (afb. 2a)

CANCELLARIO SENATVI | POPVLOQ(?)
BRABANTLÆ IA- | COBVS DAVEN. DED(IC)AVIT.
| [bier is mogelijk tekst of datering weggevallen] | GHEPRINT
BY (MY) ARNOVT | Nicolai figuers(ny)der, (op) de
Lombarde | veste tot Antwerpen

- [toelichting bij de kaart en aanwijzingen voor gebruik middels een legenda in boekdruk rechtsonder in architecturaal kader met links een klimmende leeuw en boven twee leeuwen als schildragers met een wapen]

variant 1 (afb. 3a)

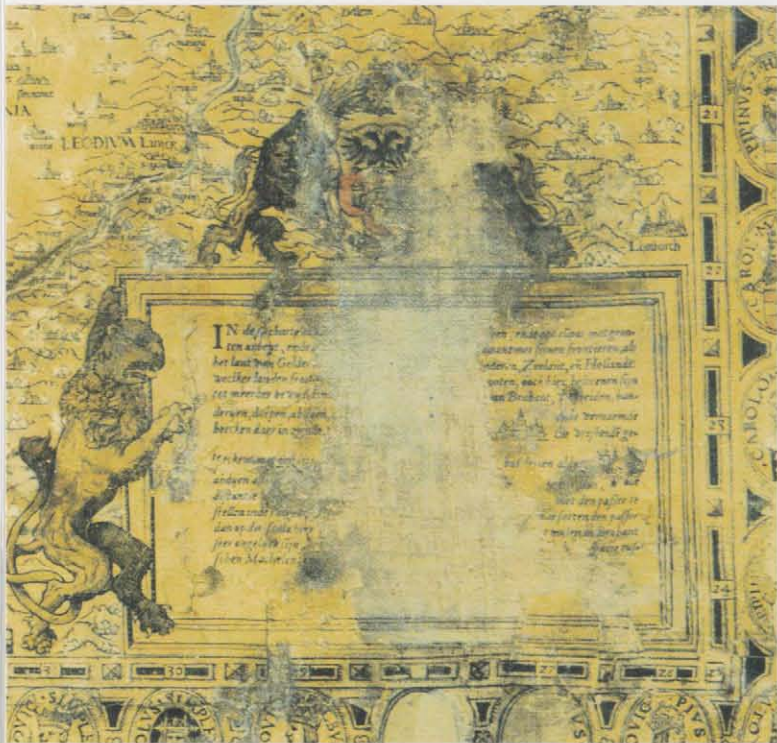
[beginletter I van de tekst is een typografische kapitaal met een boogte van twee regels] IN dese charte is (bescreuen nae der conste der geometri)en, ende opt cōpas met groo- | ten arbeyt, ende (diligentie het hertoochondom van Br)abant met sijnen frontieren, als | het lant van Gelder, (Luyc, Namen, Henegouwe, Vlae)nderen, Zeelant en Hollandt: | weclker [sic] landen fronti(eren, waer mede si aen Brabant st)ooten oock hier bescreuen [sic] sijn | tot meerder bewijs. En(de vint hier inne alle die steden) van Brabant, vrijheiden, ban- | derijen, dorpen, abdijen, c(loosteren, met alle die riuieren.) [bovenste helft legendasymbooltje ter boogte van twee regels: stads-aanzicht met vijf torens] ende vernaemde | beecken daer in zijnde (te weten de steden gefigureert aldus) [onderste helft symbooltje] die vrijheid? ge- | teekent met een lett(er v, ghefigureert aldus, [symbooltje?: vogelperspectief van een ommuurde stad met links boven letter v] die) banderijen aldus, [symbooltje met boogte van twee regels: gebouw met drie torens; met letter b?] | abdijen a(ldus, [symbooltje?: gebouw met een torentje in bet midden en met rechtsboven letter a] die riuieren hoe verrest nauigabel sijn ghe- | tee)ken(t al)ldus, * [asterisk als symbool] die | distantie (vander eender stede oft dorpe totten anderen, suldy vinden) met den passer te | stellen inde ringen ([symbooltje?: twee cirkeltjes met elk een puntje in bet midden] van beyde de steden die ghy meten wilt, e)nde setten de passer | dan op die scala hier (onder op huere n gaens ghemaect, om dat di)e mijlen in Brabant | seer ongelijck sijn(, ende sijn dese huere n gaens gherekent op sulcke mate a)ls (het) sgacie [sic] tus- | schen Machelen, en(de Antwerpen op vijf huere n, ende dander nae aduenant.)

variant 2 (afb. 2b)

CANCELLARIO SENATVI | POPVLOQ;
BRABANTLÆ | IACOBVS DAVEN. | DEDICAVIT.
| Gheprint by my Arnout Nicolai Fi- | guersnijder, op
die Lombaerde | Veste tot Antwerpen. | 1558.

variant 2 (afb. 3b)

[beginletter I van de tekst is een sierinitiaal in houtsnede ter hoogte van vijf regels] IN dese Chaerte is bescreuen nae der conste der geometrien, ende opt compas met | grooten arbeyt, ende diligentie het hertoochondom van Brabant met sinen fron- | tieren, als het lant van Gelder, Luyc, Namen, Henegouwe, Vlaenderen, Zee- | lant, ende Hol- lant: welcker landen frontieren, waer mede si aen Brabant stoo- | ten, oock hier bescreuen sijn tot meerder bewijs. Ende vint hier inne alle die | steden va[n] Brabant, vryheyde[n], banderijen, dorpe[n], abdijen, cloostere[n], met alle die | riuieren, en[de] vernaec[m]de beecken daer in sijnde, te wete[n] de stede[n] gefigureert aldus [symbooltje: stads-aanzicht met vijf torens] | die vryheyden gheteekent met een letter v, ghefigureert aldus, [symbooltje: vogelperspectief van een ommuurde stad met links boven letter v] die baenderijen | aldus, [symbooltje: gebouw met twee torens met rechts letter b] abdijen aldus, [symbooltje: gebouw met een torentje in bet midden en met rechtsboven letter a] die riuieren hoe verrest nauigabel sijn ghe- | teekent aldus, * [asterisk als symbool] die distantie vander e nder [letter e weggeval- len?] stede oft dorpe totten anderen, suldy vinden | met den passer te stellen inde ringhen, [symbooltje: twee cirkeltjes met elk een punt in bet midden] van beyde de steden die ghy meten wilt, ende | setten den passer dan op die scala hier onder op huere n gaens ghemaect, om dat die mijlen in Bra- | bant seer onghelijck sijn, ende sijn dese huere n gaens gherekent op sulcke mate als het spatie tus- | schen Mechelen, ende Antwerpen op vijf huere n, ende dander nae aduenant.

3a. Toelichting en aanwijzingen, variant 1

Opmerkingen bij de kaartbeschrijving (zie kader)

De schaalberekening is slechts gebaseerd op de afmeting van de schaalstok en de berekeningsmethode van Peter van der Krogt.⁷ Eén uur gaans is 5,555 km; vijf uren gaans is $5 \times 5,555 = \pm 27,8$ km (2.777.500), wat gelijk is aan 11,7 cm op de schaalstok. Berekening van de schaal: $2.777.500 / 11,7 = \pm 237.500$. Deze schaalbepaling wijkt af van wat Koeman als schaal vermeldt.⁸ Koeman baseert zich o.a. op controles in het kaartbeeld. Het is hier niet de plaats om over een meer precieze schaalberekening uit te weiden. Dat zal te zijner tijd in de aangekondigde cartobibliografie gebeuren. Daarbij zullen we ook proberen gebruik te maken van de meetpunten die Van Deventer zelf in zijn kaartbeeld heeft aangegeven: de kleine cirkeltjes die hij in diverse legendetekens heeft aangebracht, waarmee hij de exacte plek van waarschijnlijk de torenspits aangaf. De afmetingen zijn genomen van de facsimile-uitgave door Canaletto. Bracke, die de beschikking heeft over het originele exemplaar, vermeldt in zijn interne notitie: 98 x 93 cm. Bij de transcriptie van de boekdruk is ontbrekende tekst bij variant 1 tussen haakjes geplaatst. Dit is in strijd met de richtlijnen van Van der Krogt, maar het leek mij voorlopig de enige mogelijkheid

de tekstrestanten zo precies mogelijk te beschrijven: wat staat er wel en wat staat er niet. Van de tekst rechtsonder ontbreekt, vergeleken met variant 2, in het midden een behoorlijk stuk; de tekst is gezet in een cursieve letter met uitzondering van de aanvangskapitaal I. Links van het symbooltje voor baanderijen in de toelichting bij variant 2 lijkt hoekje van een houtblokje afgedrukt; waarschijnlijk zijn de legendasymbolen in houtsnede.

Diverse wapens, zowel groot als klein in het kaartbeeld

Drie grote wapens (linksboven, rechtsboven en boven het tekstkader rechtsonder), dertien kleinere verspreid over het kaartbeeld en 66 wapens onder de portretten in de rand. Het grote wapen linksboven is een minder voorkomende versie van het wapen dat Karel V vanaf ongeveer 1520 voerde.⁹ Dit wapen draagt in het gevierendeelde tweede kwartier op het derde en vierde veld respectievelijk Navarra en Jeruzalem. Loutsch tekent de volgorde in dat tweede kwartier: II c Jeruzalem en II d Navarra. Bij Van Deventer bestaat het wapen voor Jeruzalem slechts uit een verkort krukenkruis, niet vergezeld van vier kruisen in de hoeken. Naast een wapen met deze veldverdeling, voerde Karel ook een wapen met slechts een gedeeld tweede kwartier (II a Aragon, II b Aragon-Sicilië/Napels), dus zonder

3b. Toelichting en aanwijzingen, variant 2

Jeruzalem en Navarra. Het wapen wordt gedekt door een voor de keizer niet gebruikelijke open kroon met zeven fleurons van wisselende grootte (vermoedelijk de Spaanse koningskroon) en omhangen met de ordeketen van het Gulden Vlies. Overigens zonder de wapenspreuk van de keizer 'Plus Ultra'. Rechtsboven het met een lauwerkrans omgeven wapen van Brabant, gedekt met de hertogelijke kroon, een met hermelijn afgezette purperen muts. Rechtsonder boven de tekstcartouche presenteren twee leeuwen als schildhouders een krans met daarin het wapen van het markgraafschap van het Heilige Roomse Rijk.¹⁰ Dit is het wapen van de stad (een burcht binnen een stadsmuur met twee handen erboven) met een toegevoegd schildhoofd 'van het rijk', d.w.z. een dubbele adelaar. Het markgraafschap bestaat sinds de Middeleeuwen uit Antwerpen en omgeving.

De dertien kleine wapens staan voor de landsheerlijkheid van het betreffende gebied. Van Brabant zelf (ten noordoosten van Antwerpen) of van de aan Brabant grenzende gebieden, *welcker landen frontieren, waer mede si aen Brabant stooten*, zoals in de toelichting rechtsonder staat vermeld. Verder staan er 66 wapens in de sierrand in de ingevulde medaillons.

Decoratieve rand rondom de kaart
Een smallere buiten- en binnenrand van

afwisselend rechthoekige en vierkante blokjes omkaderen een bredere rand met medaillons. Midden boven wordt de buitenste rand onderbroken door een wimpel met daarop de titel. Bij de gepersonifieerde hoofden van de windrichtingen staat in de binnenste kaderrand een rechthoekig kader met daarin de oriëntatie in het Latijn. De twee randen met blokjes vormen dus de omkadering van een reeks ovale medaillons met portretten en van vier vierkante kaders met de blazende winden. In de bijlage is de volledige inhoud van deze portrettengalerij opgenomen. De volgorde begint midden boven, rechts van de oriëntatie Septentrio en loopt rond met de klok mee. De medaillons zijn genummerd 1-68 in het rechthoekje van de binnenrand onder, naast of boven het betreffende portret en in de 4 hoeken in het vierkantje in de binnenhoek. De nummers 67 en 68, links van het noorden, zijn beide blanco. Alle andere medaillons bevatten een portret. Het betreft afbeeldingen van zowel historische personen als legendarische en mythische figuren. In ieder ingevuld medaillon staat rond de beeltenis een naam vermeld met vrijwel altijd het aantal jaren dat betreffende persoon volgens overlevering of geschiedschrijving hertog van Brabant was. De eerste vier portretten hebben de Latijnse toevoeging Prefuit wat 'stond aan het hoofd van' betekent. Dit sluit aan bij de legendarische voorfase van de Brabantse dynastie (zie uiteenzetting hierna). Behalve bij de twee laatste portretten (65 en 66) ontbreekt het aantal jaren bij de nummers 38, 40 en 41. Bij Van Deventers ingevulde perioden kunnen bij diverse personen vraagtekens worden geplaatst. Dit is voor verder onderzoek.

Onder elk portret is een wapen gesneden, dat op het Brussels exemplaar vaak is gekleurd. Dit is niet steeds het wapen van Brabant, maar meestal met een andere veldvulling, dikwijls gedeeld of gevierendeeld en soms met een hartschild.

Houtblokken

Waarschijnlijk zijn voor deze kaart zeven blokken van ongeveer gelijke grootte gebruikt. Op zes blokken is een deel van het kaartbeeld gesneden met steeds aan één zijde een stuk van de decoratieve rand. Het is zeer goed mogelijk dat de houtsnijder op een zevende blok vier randen boven elkaar heeft gestoken (zie tekening 1 voor het schema van de assemblage). Na druk is vervolgens het blad met de vier delen van de boven- en

onderrand versneden tot de stroken A t/m D, dus vier aparte bladen die wezenlijk deel van de hele kaart uitmaakten vanwege de vermelding van de titel en twee windrichtingen en vanwege de op de bladen met het kaartbeeld doorlopende portrettenreeks.

Versieringen

In het kaartbeeld is, naast de gebruikelijke tekens voor toponiemen die in de legenda zijn toegelicht, een aantal andere, niet functionele versieringen gesneden: twee door paarden (of ossen) getrokken huifkarren in het noordwesten van Brabant, een viertal scheepjes in de wateren tussen Brabant en Holland en, heel klein, jagers te paard achter enkele heren in het Zoniënwoud.

Decoratieve kaderrand: 'de Brabantse dynastie'

Het ontstaan van het hertogdom Brabant en zijn dynastieke geschiedenis is omgeven met een aantal onzekerheden en nogal wat legende- en mythevorming. Het belang van de dynastie wordt door Van Deventer beklemtoond door zijn keten van portretten. Deze decoratieve rand omkaderd de oudste kaart van het Brabants territorium. De keuze van de portretten in deze kaderrand behoeft toelichting.

Een belangrijke bron voor de historiografie van de hertogelijke dynastie is het werk van de 16de-eeuwse chroniqueur Adrianus Barlandus (1486-1538) die van 1501 tot 1538 voornamelijk in Leuven verbleef en daar aan de universiteit was verbonden.¹¹ Aan die universiteit studeerde van 1520 tot ca. 1530 ook Jacob van Deventer (ca. 1505-1575). En hij woonde daar tot ongeveer 1542. De beide heren hebben elkaar vermoedelijk gekend.

Omtrent de afstamming van de Brabantse hertogen hebben zij zeker niet dezelfde opvatting.

Barlandus heeft twee werken geschreven die van belang zijn voor de geschiedschrijving over Brabant: *Rerum gestarum a Brabantiae ducibus historia* (1526) en een bewerking hiervan: *Libri tres de rebus gestis Ducum Brabantiae* (1532). Hij bouwde daarin voort op een in West-Europa algemene en reeds eeuwenoude historiografische traditie, gebaseerd op vaak geconstrueerde, genealogische afstammingslijnen. Deze *Genealogieën* dienden vooral om de machtspositie van de vorst te legitimeren en meer uitstraling te geven.

De kern van de Brabantse geschiedschrijving vormde de naar Karel de Grote

genoemde Karolingische afstammingslegende. Een voorouder van Karel de Grote, Pippijn van Landen, was de eerste hertog van Brabant. Deze Pippijn was een zoon van Karloman die werd beschouwd als een van de stamvaders van de Karolingen. De Karolingische afstamming is slechts een deel van het dynastieke aspect in de Brabantse geschiedschrijving. Deze dynastieke traditie bood namelijk de mogelijkheid de Karolingische lijn te verbinden met een oudere en nog meer gerespecteerde afstamming van Trojaanse vorsten. De Karolingische afstammingslijn was al geconstrueerd. De verdere afstamming werd verder gemythologiseerd. Geschiedschrijvers hadden in de zevende en achtste eeuw de legitimering van de overdracht van het gezag over het Romeinse Rijk aan de Karolingen kunstmatig in elkaar gezet. Rome was gesticht door de uit Troje gevluchte Aeneas. De vroegmiddeleeuwse historici verbonden de Karolingische afstamming met de Trojaanse via Aeneas' vader Anchises en de naam Ansegisus (of Ansegisel), de zoon van Arnulf van Metz, een andere Karolingische stamvader. Deze Ansegisus trouwde met Begga, de dochter van de eerste Brabantse hertog Pippijn I van Landen. Nog een legende werd in de vroege 'geschiedschrijving' eveneens opgepikt en geïncorporeerd in de hertogelijke geslachtslijn, namelijk de zwaanridderlegende. Zwaanridder Silvius Brabon, een tijdgenoot van Julius Caesar en getrouwd met Caesars nichtje Swana, wordt vermeld als stamvader van de Brabantse dynastie. Zo ontleent Antwerpen zijn naam aan het optreden van deze Silvius Brabon die volgens de legende de reus Druon Antigoon versloeg en diens afgehakte hand in de Schelde gooid: (H)Antwerpen. De handen op het oude stadswapen van Antwerpen, de onderste helft van het doorsneden wapen van het markgraafschap boven de toelichtende tekst rechtsonder op de kaart, worden door sommigen in verband gebracht met deze legende.

Het voor een substantieel deel mythische, dynastieke element werd verweven met een territoriaal aspect. Een cyclus van opbouw, bloei, verval, hernieuwde opbouw, enz. De Karolingische dynastie heerste van oudsher over Austrasië, het gebied tussen Rijn en Schelde. Dit gebied werd in de achtste eeuw uitgebouwd tot het grote Frankische Rijk dat onder Karel de Grote zijn grootste machtsontplooiing bereikte. Vanaf de negende eeuw raakte dit rijk door enkele delingen in verval en

de Karolingen verloren vrijwel al hun bezittingen. Gerberga met de bescheiden status van gravin van Brussel was op een bepaald moment de enige afstammeling van het Karolingische geslacht. Door haar huwelijk met Lambert, graaf van Leuven, een eveneens bescheiden ambtsdrager, werd echter het Karolingisch bloed doorgegeven en bleef de dynastieke lijn intact. Vanuit het territorium van beide echtelieden werd geleidelijk de macht over het oude kerngebied tussen Rijn en Schelde hersteld. Dit gebied heette Lotharingen naar Lotharius, een van de Karolingische hertogen en werd ook wel Brabant genoemd. In de tijd van Barlandus en Van Deventer had het rijk van de hertog opnieuw een ongekende omvang en machtspositie bereikt. Hertog Karel van Brabant was ook heer van de Nederlanden, als Karel V keizer van het Duitse Rijk en verder koning Karel I van Spanje (met onmetelijke overzeese bezittingen). Hij was heerser over een gebied 'waar de zon nooit onderging'.

Als rechtgeaard humanist moest Barlandus niets hebben van alle fictieve, mythologische toevoegingen. Barlandus liet de opvolgingsreeks in zijn kroniek beginnen bij de historische Pippijn van Landen; (hij was hierin echter niet helemaal consequent, want hij noemde de eerste hertog Pippijn van Landen afstammeling van Brabon III. In de traditionele geschiedschrijving van Brabant werd deze Brabon III geïdentificeerd als nazaat van de mythische Silvius Brabon). Wanneer Barlandus over een bepaalde periode onvoldoende betrouwbare bronnen ter beschikking had, sloeg hij deze fase eenvoudigweg over. Daardoor schiep hij een lacune van ruim twee en een halve eeuw tussen 840, de dood van Lodewijk de Vrome en 1095, het aantreden van Godfried met de Baard. Zo komt de hiervoor genoemde graaf Lambert van Leuven niet voor in zijn Kroniek. De samenstellers van de laatmiddeleeuwse genealogieën, waarop Barlandus zich baseerde, waren de Karolingische wortels van de Reginars, het geslacht waartoe Lambert van Leuven behoorde, blijkbaar niet meer bekend. Giselbert, een voorvader van deze Leuvense graaf had in 846 een dochter van de Karolingische keizer Lotharius I geschaakt en gehuwd.

Voor Van Deventer speelden 'wetenschappelijke' criteria in de opvolgingsreeks een ondergeschikte rol. Hij verbond werkelijkheid met fictie, historische figuren met mythische personages. Van Deventer ving zijn portrettengalerij aan met zwaan-

ridder Silvius Brabon. Pippijn van Landen (Pipin[us] Lando Brabon) was pas nummer 18 in zijn reeks. En het verband met de Trojaanse afstamming werd gelegd met tweemaal een Ansigisus, in het elfde en het twintigste medaillon.

De Ansigisus met volgnummer 20 is hierboven al vermeld als echtgenoot van Begga, de dochter van de eerste Brabantse hertog Pippijn. Ook uit de periode waarin Barlandus de bronnen onbetrouwbaar vond (840-1095), liet Van Deventer niemand weg. Hij beeldde sommigen uit met attributen of een eigenschap die uit (historische) overlevering bekend was. Karel de Eenvoudige (nr. 30) en Karel van Lotharingen (nr. 33) achter tralies, omdat beiden in gevangenschap waren gestorven. De eerste overleed 929 in Peronne en de tweede omstreeks 995, waarschijnlijk in Orléans. Godfried met de Bult (nr. 44) heeft een bochel. Verderop in de galerij kunnen we Van Deventer ook nog betrappen op een legendarische interpretatie. Nummer 49 is Godfried in de Wieg (Godéfrid[us] in Cvnis). Deze Godfried werd inderdaad uitgebeeld als baby in een wieg. Dit verwees naar het verhaal over de Grimbergse oorlog, waarbij de partij van de hertog de nog geen jaar oude baby Godfried III als motivatie en aansporing voor het eigen leger in een wieg voor de troepen plaatste. Dit verhaal vormde de folkloristische oorsprong van het beeld van het Manneken Pis. De vroeg zindelijke jonge hertog, in het vuur van de strijd uit het oog verloren, stapte zelf uit zijn wieg om te plassen.

Voor zowel Barlandus als Van Deventer was de legitimiteit van de positie van Karel V als wettig hertog van Brabant een belangrijk motief. Alleen benaderden ze deze legitimatie vanuit verschillende uitgangspunten en met verschillende middelen. Barlandus criterium was de wetenschap middels het woord. Van Deventer gebruikte plaatjes en hij baseerde zijn portretten op historie en overlevering. Barlandus beperkte zich tot de geschiedenis en negeerde de mythe. Hij streefde ernaar het Habsburgse gezag van hertog Karel historisch te onderbouwen. Daar kon hij geen fabeltjes voor gebruiken. Van Deventer gebruikte alle bronnen, ook de fictieve. Dit paste in de revival die bijvoorbeeld de oorspronkelijk 13de-eeuwse zwaanridderlegende in de 16de eeuw beleefde, vooral onder de stedelijke bevolking van Brabant waartoe ook Jacob van Deventer behoorde. Dit werd nog eens extra gestimuleerd door de vondst van gigantische botten tussen 1500 en

1510 in Antwerpen, die later bleken toe te behoren aan een walvis, maar in die tijd werden toegewezen aan de reus Antigoon. Voor tijdgenoten het ultieme bewijs voor de echtheid van het zwaanridderverhaal. Hier botste moderne wetenschap en humanisme met volksoverlevering en bijgeloof.

Poging tot datering

Uit de bronnen is bekend dat door Jacob van Deventer aan de Raad van Brabant een kaart van het hertogdom is aangeboden en dat hij daarvoor op 20 december 1536 is betaald.¹² Dit is waarschijnlijk dezelfde kaart als beide varianten waarvan in dit artikel sprake is. Van de oorspronkelijke kaart van Van Deventer is echter geen exemplaar bekend. Koeman vermeldt een bron waarin melding wordt gemaakt van de aankoop omstreeks 1542 van een 'carte van Brabant mitte limiten' door de rekenkamer te 's-Gravenhage.¹³ Op de toelichting van onze kaarten is sprake van 'charte ... van Brabant met sijnen frontieren'. In de inventaris van Viglius van Aytta uit 1575 is een kaart van Brabant 'per Jacobum Daventriensem, 1536' opgenomen.¹⁴

De beide bekende varianten zijn blijkens het impressum gedrukt en uitgegeven door de houtsnijder Arnout Nicolai. Daarin wordt Arnout Nicolai alleen als drukker/uitgever vermeld. Van hem weten we dat hij vanaf het midden van de 16de eeuw werkzaam was in Antwerpen. In 1550 was hij daar ingeschreven als meester houtsnijder bij het St. Lucas gilde.¹⁵ Variant 1 is niet gedateerd, terwijl variant 2 is gedateerd 1558. Ik heb bij de kaartbeschrijving opgemerkt dat in het beschadigde impressum van variant 1 mogelijk de datering is weggevalen. Maar er kan evengoed geen jaartal hebben gestaan. Een reden om het ongedateerde exemplaar voor het gedateerde te plaatsen kan een aantal spellingfouten in het boekdrukzetsel rechtsonder zijn (welcker, bescrenen, sgacie). Deze fouten zijn in het gedateerde exemplaar gecorrigeerd (welcker, bescreuen, spatie). Maar een dergelijk criterium is arbitrair, want het zetten gebeurde handmatig en een letterzetter kan ook bij een latere editie fouten maken. De beginletter van de legenda en toelichting in boekdruk rechtsonder is in variant 1 een eenvoudige typografische letter en in variant 2 een aparte sierkapitaal in houtsnede. Misschien een sterker argument het Brusselse exemplaar vroe-

ger te dateren dan de kaart uit Breslau. Variant 2 is, wat betreft de boekdruk een meer verzorgd exemplaar. Was variant 1 een proefdruk? Het blijft bij veronderstellen. De portrettengalerij verschaft niet meer duidelijkheid, omdat deze band volledig identiek is. Een minutieuze bestudering van beide afdrukken kan misschien leiden tot de vaststelling van beschadigingen van het houtblok, waardoor de volgorde met meer zekerheid kan worden bepaald. Dit monnikenwerk bewaren we echter voor onze aangekondigde cartobibliografie.

Zoals opgemerkt is van de oorspronkelijke kaart van Van Deventer geen exemplaar bekend.

Een argument dat pleit voor de veronderstelling dat beide kaarten in dit artikel inderdaad slechts varianten van die eerste kaart van Jacob van Deventer en geen nieuwe kaart betreffen, is o.a. gebaseerd op het wapen van Karel V linksboven. Dit is in het houtblok gesneden tijdens de regeringsperiode van Karel, waar 1536 middenin valt. Het draagt naast de wapens van de Spaanse en Bourgondische bezittingen en van de Habsburgse Hausmacht ook de wapens van Jeruzalem en Navarra. De laatste twee ontbreken op alle wapens van Filips II, de opvolger van Karel V. Dit wapen is dus van voor 1555, toen Karel gefaseerd afstand ging doen van zijn politieke functies. Nicolai heeft bij de twee door hem gedrukte kaarten van Brabant geen poging gedaan zijn uitgave te actualiseren. Daarvoor zou hij het houtblok met het kaartbeeld linksboven waarin dit wapen is gesneden zo grondig moeten bewerken dat het onherstelbaar beschadigd zou kunnen worden.

Houtsnode is een hoogdruktechniek, waarbij het beeld niet kan worden gecorrigeerd door aanvullingen. Men kan iets wegsnijden, maar er niets bijsnijden. En als men het grote vlak met het wapen uit het blok zou beitelen om het dan ontstane gat op te vullen met een passend nieuw blok met een nieuw wapen zou het risico voor beschadiging van het hele blok vermoedelijk te groot zijn. Maar bij de rand, die er reeds bij Van Deventer omheen heeft gezeten, was aanpassen aan de nieuwe situatie wel mogelijk. Er moest hooguit een halve bovenrand, een nieuwe strook A worden gesneden.

Op beide in dit artikel besproken varianten staan de beeltenissen van Karel V en Filips II, allebei zonder vermelding van een ambtsperiode. Het portret van Filips als Karels toekomstig opvolger is niet door Van Deventer in de oorspronkelijke

rand gesneden. Filips is - van andere portretgravures herkenbaar - uitgebeeld als een volwassen man met baard, terwijl hij in 1536 nog een jongeling van negen jaar was. Rond zijn hoofd is de titel Rex Hispan (koning van Spanje) gestoken. Filips vervulde die functie sinds de troonsafstand door Karel V in 1556. Karel zelf wordt nog getiteld Keizer. In februari 1558 droeg hij de keizerlijke waardigheid over aan zijn broer Ferdinand. Het portret van Filips is dus waarschijnlijk gemaakt omstreeks 1556, mogelijk door Arnout Nicolai, de drukker zelf die zich ook afficheerde als *figuersnijder* en van wie bekend was dat hij in zijn tijd als houtsnijder zeer werd gewaardeerd. Het portret van Karel V is vermoedelijk al door Van Deventer in 1536 met alleen de titel keizer op de oorspronkelijke kaart gesneden, want ook bij Karels opa Maximiliaan staat slechts deze titel als zijn belangrijkste waardigheid vermeld. En onder de portretten van Maximiliaan en van Karel staat het rijkswapen afgebeeld: de dubbele adelaar. Alleen het portret van Filips II is daarom zeer waarschijnlijk ca. 1556 nieuw gemaakt door Arnout Nicolai. Waren in de rand door Van Deventer drie uitsparingen gemaakt (drie blanco medaillons)? En is het gat boven nr. 66 opgevuld met een ovaal houtblokje met het portret van Filips? Of is hele strook A door Nicolai opnieuw gesneden? Indien een nieuwe strook A is gestoken zijn alle portretten daarop van de hand van Nicolai. Dat is pas definitief vast te stellen als we de Nicolai-uitgaven kunnen vergelijken met de oorspronkelijke kaart van Van Deventer uit 1536. En dat is waarschijnlijk nooit meer mogelijk. De genoemde argumenten (gecorrigeerde spellingfouten in het zetsel, beter verzorgde boekdruk, beginkapitaal rechtsonder in boekdruk en in houtsnode en de uiteenzetting over het wapen van Karel, het portret van Filips en de in de kaart geïntegreerde decoratieve rand) maken de hypothese verdedigbaar uit te gaan van twee staten. De eerste staat, waarvan dus geen exemplaar bekend is, is de oorspronkelijke uitgave uit 1536 zonder de afbeelding van Filips II. En natuurlijk zonder vermelding van de ambtsperiode van Karel V welke op dat moment nog niet bekend was. Dus een kaart met een decoratieve rand met drie niet ingevulde medaillons. Hoe het actualiseren van de rand tussen 1536 en ca. 1556 is gebeurd, moet nog verder worden uitgezocht. Van de tweede staat kennen we op dit moment twee varianten: het exemplaar in

Brussel en de verdwenen kaart uit Breslau. Voorlopig kunnen we met de nodige reserves stellen dat variant 1 voor variant 2 moet worden gedateerd. De kaart in Brussel is dan gedrukt omstreeks 1556 (na de abdicatie van koning Karel I van de Spaanse troon). En het verloren exemplaar uit Breslau is uitgegeven in 1558. De vermelding van de regeringsperiode van Karel is achterwege gebleven. Dat was alleen mogelijk middels het indrijven van cijfers in stereotype. Zoals reeds opgemerkt liet het hoogdrukprocédé niet toe er cijfers bij te snijden. Hoewel het gebruik van stereotypen in die tijd reeds bekend was, heeft Van Deventer er voor deze kaart vermoedelijk geen gebruik van gemaakt. Alle toponiemen in het kaartbeeld en de namen en cijfers in de rand lijken in het hout gesneden te zijn.

Een ander argument om de door Nicolai uitgegeven kaarten als varianten van de oorspronkelijke kaart van Van Deventer te bestempelen is zijn toevoeging in de cartouche met de opdracht linksonder dat hij als houtsnijder slechts verantwoordelijk was voor de druk van deze kaart. Boven dit impressum plaatste Nicolai in boekdrukzetsel de tekst van de opdracht van Jacob van Deventer aan kanselier, raad en volk van Brabant. Deze opdracht heeft daar waarschijnlijk bij de door Van Deventer gemaakte kaart in vergelijkbare bewoordingen gestaan.

Kaarten, zeker van dit formaat, werden vanuit militair-strategische overwegingen in beperkte oplage gemaakt. Zij waren daarbij door hun omvang extra kwetsbaar en zijn daarom vaak verloren gegaan. Met ons onderzoek zijn wij als werkgroep gefixeerd op Brabant. Maar dit hertogdom was in de optiek van de Habsburgers in feite maar een detail. Hun belangen waren mondiaal. Ook Italië behoorde tot het imperium van de Habsburgers. Er bestonden levendige commerciële, militaire en artistieke contacten tussen de Nederlanden en Italië. Zeer waarschijnlijk is omstreeks het midden van de 16de eeuw een exemplaar van de oorspronkelijke kaart van Brabant door Van Deventer, evenals van zijn andere gewestkaarten in Italië terecht gekomen. Want daar verschenen vanaf 1556 verkleinde kopieën van deze kaarten. Zo werd in 1556 in Rome een Brabantkaart uitgegeven van de hand van de kopergraveur Jacob Bos bij de Romeinse uitgever Tramezini. Een tiental jaren later werd een tweetal andere kopieën uitgegeven in Venetië. In 1566 door Camocio en in

1567 door Zaltieri een gegraveerde kaart van de hand van Olgiato. Van elk van deze drie Italiaanse kopieën van de kaart van Van Deventer bestaan twee of meer staten. Het is niet waarschijnlijk dat de in dit artikel besproken kaart, het huidige Brusselse exemplaar van de kaart van Van Deventer, afkomstig uit een Italiaanse privé-collectie, het modelexemplaar is geweest voor deze Italiaanse kopieën. Want de kaart van Tramezini is uitgegeven in 1556 evenals vermoedelijk de eerste variant van Nicolai. We moeten daarom aannemen dat de eerste staat van Van Deventer, de kaart uit 1536 model heeft gestaan voor de Italiaanse kaarten die in de tweede helft van de 16de eeuw in de zogenaamde Italiaanse Lafreri-atlassen werden opgenomen.

Noten

1. Hartelijk dank aan de heer Henri Godts voor mondelinge informatie op 23 juni 2005 omtrent de herkomst en de transactie van het exemplaar.
2. In *Imago Mundi* zijn vanaf 1947 diverse malen onder de titel *With Fire and Sword* mededelingen opgenomen betreffende verloren gegaan cartografisch materiaal ten gevolge de Tweede Wereldoorlog. *Imago Mundi* 6, 1949, blz. 38: "... All book and map collections of the Municipal Library in Breslau including the only extant copy of Jac. van Deventer's map of Frisia are destroyed. Also Jan Lieferinx's map (Belgium and Netherlands) is destroyed. All these items were stored in a Silesian Manor and were sunk in the castle pond by Soviet troops after the war ...". Koeman (1994) (zie noot 3) geeft aan dat deze berichtgeving niet nauwkeurig is. Niet alleen Friesland, maar ook de kaarten van Brabant, Holland en Zeeland zijn vernietigd.
3. B. van 't Hoff, *De kaarten van de Nederlandsche provincien in de zestiende eeuw door Jacob van Deventer, afgebeeld op ware grootte*. ('s-Gravenhage: M. Nijhoff, 1941). De facsimile van deze kaart bestaat uit vier bladen met een overlap van de aangrenzende bladen. Op de bladen van Van 't Hoff ontbreken delen van de decoratieve rand: aan de zij-kanten zijn de portretten geheel of gedeeltelijk weggevallen. Een facsimile op basis van de originele foto's uit 1941, bewaard op de

Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht, werd in 1994 op de markt gebracht met aanvullende toelichting van de hand van C. Koeman in samenwerking met de Stichting tot Bevordering van de uitgave van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer: *Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer, 1536-1545. Met een picturale weergave van alle kerken en kloosters*. (Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1994). Deze reproductie van de kaart van Brabant bestaat uit zes bladen zonder overlap met de aangrenzende kaartbladen, maar wel met de volledige rand.

4. De opgeplakte stroken boven en onder zijn ook op de facsimile's te zien, het beste op die van Canaletto, omdat deze reproductie de volledige zijrand toont.
5. Koeman (1994), blz. 9.
6. Deze expositie had plaats in de Nassau Kapel en de Schenkingenzaal van de KB van 22 april - 30 juli 2005. En was opnieuw ingericht van 6 oktober 2005 tot 30 september 2006. Door het Mercatorfonds is bij de tentoonstelling een catalogus met gelijknamige titel uitgegeven.
7. Peter van der Krogt et al., *Het vervaardigen van een kartobibliografie. Syllabus bij Kartografisch Werkcollege*. (Delft/Utrecht: Explokart/Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen Universiteit Utrecht, 2001²), blz. 26.
8. Koeman (1994), blz. 12.
9. J.-C. Loutsch, *Armorial du Pays de Luxembourg*. (Luxembourg: Ministère des Arts et des Sciences, 1974), 53-55. Zie naast Loutsch ook: H. Soly et al., *Carolus. Keizer Karel V 1500-1558*. (Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1999), blz. 164-166.
10. H. de Vries, *Wapens van de Nederlanden. De historische ontwikkeling van de heraldische symbolen van Nederland, België, hun provincies en Luxemburg*. (Amsterdam: Uitgeverij Jan Mets, 1995), blz. 72-75.
11. Recent is daarover uitvoerig gepubliceerd in: R van Uytven et al., *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden*. (Zwolle: Waanders, 2004) (720 blz.) en A.J. Bijsterveld et al., *De Kroniek van de hertogen van Brabant door Adrianus Barlandus. Vertaling, inleiding en voortzetting*. ('s-Hertogenbosch: Adr. Heinen Uitgevers, 2004) (320 blz.). Met name op Bijsterveld c.s. en vooral het hoofdstuk *Barlandus en de Brabantse geschiedschrijving* in deze moderne bewerking van Barlandus' Kroniek heb ik me in deze paragraaf gebaseerd. Het is jammer dat beide

- uitgaven niet beschikken over een index.
12. Koeman (1994), blz. 37, document 1: Jacop van Deventer, die 20 daighen in Decembri anno 1536 heeft in den Raide van Brabant gepresenteert een cartte van den lande van Brabant, bij hem, zoo hij zeegt, gemaect, dairvoer hem by den voirsz. Raide es toegevoeght ende geordineert 4 £. ... Ende my Loys van Heylweghen geordineert by mijn heer den Cancellier ende anderen ... de voirsz. somme vuyt te reykenen ende te betaelen vuyt den ontfanck van den exploiten, zoe hydr ... 4 £.
 13. Koeman (1994), 38, document 13.
 14. Koeman (1994), 39, document 25.
 15. J. Denucé; *Oud-Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantijn*. (1912; reprint, Amsterdam: Meridian, 1964), blz. 46-53: III Arnold Nicolai en andere Plantijnsche graveurs.

Summary

'Ducatus Brabantiae' has come to the surface: some notes on the rediscovery of an unknown variant of the map of Brabant by Jacob van Deventer / Mathieu Franssen

The earliest surviving printed map of the Duchy of Brabant by Jacob Van Deventer was dated 1558 but was destroyed in Wroclaw (Breslau) in 1945. It had long been considered as the sole surviving exemplar, but now another has surfaced. In 1998 a second – and hitherto unknown – exemplar, which had formerly been in an Italian private collection, was acquired by the Royal Library of Belgium, via the Brussels antiquarian book- and map-dealer Henri Godts. The map is seriously damaged, but unique and irreplaceable from an historical and cartographical perspective. It consists of more sheets than had been accepted up to now: 10 instead of 6, because the decorated band with 66 portraits forms an integral part of the wooden blocks on which the map is cut. There is still no exemplar known of Van Deventer's original map from 1536. The maps in Wroclaw and Brussels were both published by Arnout Nicolai in Antwerp. The Brussels exemplar is, as far as the woodcutting is concerned, identical to that in Wroclaw. It differs however in the added text which contains a dedication, imprint, legend, and explanation. Both are variants of a second state of the original 1536 map, because the portrait of Philip II is from a later date. It is possible that the newly discovered map was printed and published around 1556 and is, therefore, an older copy than the Wroclaw map.

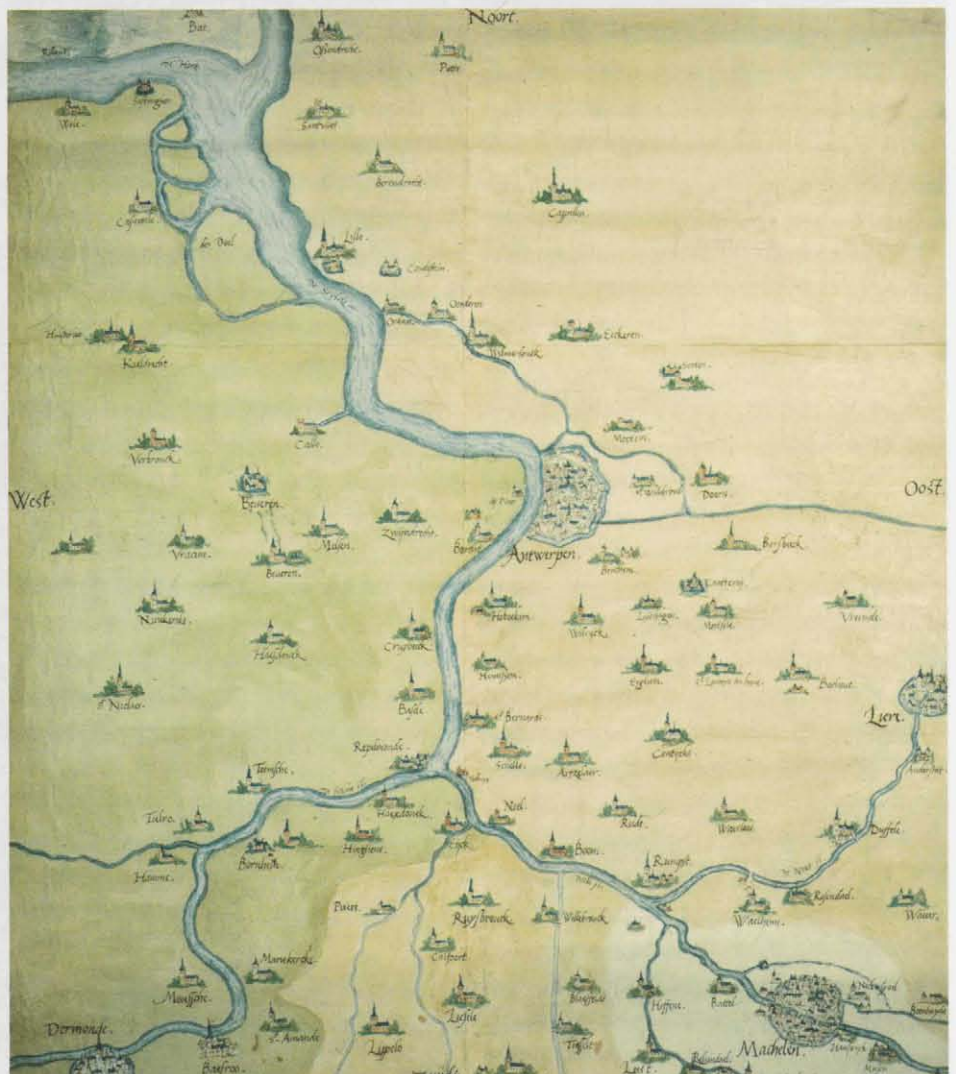
Het Scheldeland door Jacob van Deventer

In 1998 verwierf de afdeling Kaarten en plans door toedoen van Pierre Cockshaw, toenmalige hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek van België, dankzij een milde schenking van de Vrienden van de Bibliotheek een wandkaart van uitzonderlijk belang. Het betreft hier een exemplaar van de verloren gewaande gewestkaart van het hertogdom Brabant van Jacob van Deventer. Ondanks haar enorme belang voor de geschiedenis van de cartografie in het algemeen en voor de geschiedenis van België en Nederland in het bijzonder is over dit exemplaar tot voor kort niets geschreven. Aan deze kaart en haar relatie tot een andere, handgeschreven kaart van de Schelde, aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek in 1981, is deze bijdrage gewijd.

stedenatlas tot ons gekomen, waarvan de eerste versie traditioneel wordt beschouwd als de werktekening van de tweede. De relatie tussen beide versies is nochtans niet evident en een diepgaand onderzoek is zeker wenselijk. We willen het hier verder echter niet over zijn stedenatlas hebben, maar wel over zijn gewestkaarten. We zullen kort ingaan op hun ontstaan en overlevering, alvorens meer in detail de gewestkaart van Brabant te bespreken.

Chronologisch kwamen de gewestkaarten vóór de stedenatlas tot stand. Het is overigens dankzij het succes van deze kaarten dat Filips II Van Deventer de opdracht gaf tot het maken van een stedenatlas. Uit een aantal officiële documenten blijkt trouwens dat Filips II Van Deventer niet opdracht had gegeven voor een stedenatlas maar voor een boek waarin per gewest een topografische kaart en vervolgens plannen van elke

Jacob van Deventer (†1575) wordt terecht beschouwd als de vader van de wetenschappelijke cartografie in de Nederlanden. Zijn landopmetingen liggen ongetwijfeld aan de basis van het traktaat dat Gemma Frisius hieraan wijdde en dat in 1533 onder de titel *libellus de locorum describendorum ratione* voor het eerst werd uitgegeven.¹ Over het leven van Jacob van Deventer is jammer genoeg weinig gekend. Van zijn cartografische productie zijn vooral zijn stedenatlas en zijn gewestkaarten bekend. De stedenatlas maakte van Deventer in opdracht van Filips II van Spanje en omvat zowat alle belangrijke steden uit de Nederlanden. Naar schatting moet Van Deventer tussen 1558 en 1572 ongeveer 250-260 stadsplattegronden hebben gemaakt. Hij geeft niet enkel een stadsplan, maar tekende ook de omstreken van elke stad met bijhorende gehuchten en rivieren. Er zijn twee versies van de

1. Kaart van het Scheldeland door Jacob van Deventer.

Wouter Bracke is verantwoordelijk voor de afdeling Kaarten en Plannen van de Koninklijke Bibliotheek van België en chargé de cours aan de Université Libre de Bruxelles.

stad zouden worden opgenomen. Zo staat er in het bevelschrift van Filips II tot betaling van een jaarlijks salaris en vacatiegelden aan Jacob van Deventer van 29 mei 1559 dat *Sa Majesté a commandé audict de Deventer visiter, mesurer et dessaigner toutes les villes de pardeçà, aussy les rivières et villaiges voisins, semblablement les passages ou distroictz des frontières, et le tout rédiger en ung livre contenant pourtraict de chascune province et aprez démonstration de chascune ville particulière.*

In welk formaat deze gewestkaarten in de atlas zouden worden opgenomen, wordt niet vermeld. Willy Ahlers spreekt van verkleiningen van de gewestkaarten. Anderzijds verzorgde Van Deventer in de periode 1556-1559 een tweede (en een derde?) uitgave van zijn gewestkaarten. Misschien is de opdracht van Filips II

daarvoor deels verantwoordelijk. Hoe dan ook, reeds in de jaren 30 van de zestiende eeuw begon Van Deventer met de opmetingen van onze gewesten en in de periode 1536-1545 publiceerde hij aldus kaarten van Brabant, Holland, Gelderland, Friesland en Zeeland. Het waren voor die tijd bijzonder nauwkeurige kaarten. Zij waren dan ook gemaakt met een administratief of militair doel. De opdrachtgevers waren de gewestelijke staten, de plaatselijke landsheer of de keizer zelf. Deze kaarten, die van Deventer waarschijnlijk zelf met Barbara Smets in Mechelen uitgaf², werden daarom ook maar in beperkte oplage gedrukt. Reeds in Van Deventers tijd moeten ze schaars geweest zijn. Geen enkel exemplaar is tot op heden teruggevonden. Toch hebben zijn gewestkaarten een grote invloed uitgeoefend op het werk van zijn tijdgenoten. In Italië vinden we al vanaf

1556 een kopie, uitgegeven door Tramezini. In Antwerpen vooral vanaf 1570 door de uitgaven van Abraham Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*.³ Zoals gezegd maakte van Deventer een tweede uitgave van de gewestkaarten. In tegenstelling tot de eerste druk, zijn hiervan wel nog enkele exemplaren bewaard. De meeste exemplaren kwamen in het begin van de twintigste eeuw aan het licht. Tussen 1904 en 1916 publiceerde Ruge de resultaten van zijn zoektocht naar oude kaarten van voor 1570 die in Duitse bibliotheken werden bewaard⁴. Daarin vermeldt hij exemplaren van de gewestkaarten van Brabant, Holland, Friesland en Zeeland die in de Stadt- und Universitätsbibliothek te Breslau werden bewaard en van de gewestkaart van Gelderland die hij in de bibliotheek van de voormalige Hogeschool te Helmstedt had teruggevonden. In 1941 werd door Nijhoff een facsimile-uitgave van deze exemplaren verzorgd. Op het einde van de Tweede Wereldoorlog gingen de exemplaren die in Breslau werden bewaard, verloren. Van de kaart van Zeeland is sindsdien wel nog een exemplaar teruggevonden in de Biblioteca Nazionale van Firenze. De kaart van Gelderland wordt nu bewaard in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel. Van de kaart van Brabant was dus tot voor kort geen exemplaar meer gekend. Het exemplaar dat de Koninklijke Bibliotheek eind jaren negentig verwierf, is dus uniek en ondanks de bestaande facsimile van uitzonderlijk belang⁵. De gewestkaarten zijn wandkaarten. De kaarten van Brabant, Holland en Friesland zijn houtsneden; de kaarten van Gelderland en Zeeland zijn kopergravures. Ze hebben alle vijf ongeveer dezelfde schaal die naargelang van de plaats schommelt tussen 1:180.000 en 1:200.000. Een ander kenmerk dat de gewestkaarten delen is het vrijwel ontbreken van de infrastructuur, van wegen, dijken en kanalen. De nadruk ligt duidelijk op de bewoning, de huizen, kerken, kloosters en kastelen. En dit wordt ook bevestigd door officiële documenten. Vlaanderen ontbreekt in de door van Deventer gekarteerde gebieden. Toch zou Van Deventer ook dit gewest hebben opgemeten, maar zijn opmetingen zouden aan de basis liggen van de wandkaart van Vlaanderen die Gerard Mercator rond 1540 uitgaf. Al lang worden Gerard Mercator en Jacob van Deventer met elkaar in verband gebracht. De kaart van Vlaanderen staat hierbij centraal. Ook het

2. Van Deventers kaart het Scheldeland, geprojecteerd op een moderne kaart.

gebruik van het cursief, dat door Gerard Mercator werd gepromoot mede door zijn reeds vermelde handboekje van 1540, in de gewestkaarten die van Deventer produceerde na die datum is een belangrijke aanwijzing in die zin. Reeds in 1985 wees Antoine De Smet op de overeenkomst tussen de Mercatorkaart van Vlaanderen en Van Deventers kaart van Brabant. Deze veronderstelling werd bevestigd door de vergelijkende studie die Koeman maakte van beide kaarten. Ondanks de overeenkomsten in de schaal en in de manier waarop kerken, kloosters en gasthuizen vormgetrouw zijn weergegeven, merkte Koeman toch een belangrijk cartografisch verschil op: de afwijking van de richting van de Schelde ten zuiden van Antwerpen op de Van Deventerkaart. Deze is niet waarheidsgetrouw en komt ook niet voor op

de kaart van Vlaanderen. Koeman besluit hieruit dat Mercator « dat met zijn eigen meting gecorrigeerd [zou] kunnen hebben ». Maar misschien is het niet nodig om aan een interventie van Mercator te denken en kan een andere verklaring gegeven worden aan deze afwijking. Hiervoor moeten we wel een derde kaart in het onderzoek betrekken. In 1981 verwierf de Koninklijke Bibliotheek een handgeschreven kaart van het Scheldeland (Fig. 1). De kaart draagt geen titel, is gedateerd noch gesigneerd. De schaal bedraagt ongeveer 1:68.000. Ze toont de loop van de Schelde vanaf Dendermonde tot Saafginge, dat nog niet overstroomd is. Op basis van het filigraan moet de kaart in het begin van de tweede helft van de 16de eeuw worden gedateerd. Daarbij komt nog dat het kanaal van Willebroek staat afgebeeld. Dit

betekent dat de kaart rond 1560 kan worden gedateerd. De stijl van de kaart doet onmiddellijk aan Van Deventer denken. Ze moet dus door van Deventer zelf of door een volgeling van hem zijn opgemaakt. De geografische gegevens op de kaart zijn zeer precies zoals de projectie ervan op een moderne kaart van het IGM aantoon (Fig. 2). Ze is nog nauwkeuriger dan de Van Deventerkaart van Brabant (Fig. 3). Zo is op de handgeschreven kaart de loop van de Schelde correct weergegeven. De kaart volgt hierin dus de Mercatorkaart van Vlaanderen. Andere geografische bijzonderheden verbinden de handgeschreven kaart met die van Mercator (Fig. 4). Zo hebben beide kaarten dezelfde afwijking van de oriëntatie naar het noorden. Ook vinden we op beide kaarten voor wat Vlaanderen betreft meer precisie dan op de kaart van Brabant. Zo vinden we er twee maal de toponiem Haasdonk: een eerste keer in het Waasland op de plaats van het huidige Haasdonk; een tweede keer ten noorden van Hingene onder de vorm van *Haexdonck*. De tweede toponiem verwijst ongetwijfeld naar het gehucht Nattenhaasdonk. Op de kaart van Brabant komt enkel deze tweede plaatsaanduiding voor, onder de vorm *Haecsdonck*. Beide kaarten maken ook een onderscheid tussen Beveren en het kasteel van Beveren. Op de kaart van Brabant vinden we dit onderscheid niet. Ten slotte vinden we bij Mercator én op de kaart van het Scheldeland enkele toponiemen die op de Van Deventerkaart van Brabant ontbreken: *Cantecroy*, *Coudestein*, *Casuwele*. Ook de grensaanduiding tussen Brabant en Vlaanderen ter hoogte van Puurs is niet dezelfde. Op de Brabantkaart valt de grens ongeveer samen met de Vliet; op de kaart van Mercator en de handgeschreven kaart valt die terecht een heel eind ten westen van de Vliet. Op de handgeschreven kaart ligt Puurs wel aan de verkeerde kant van de Vliet. Op de Brabantkaart is het niet duidelijk of Puurs tussen de Vliet en de Molenbeek ligt dan wel ten oosten van deze laatste. De Mercatorkaart van Vlaanderen en de handgeschreven kaart van het Scheldeland hebben inhoudelijk dus heel wat gemeen. Het lijkt er dan ook op dat beide kaarten dezelfde bron hebben gebruikt. Om vormelijke en inhoudelijke redenen kan deze bron geïdentificeerd worden met Van Deventer. De handgeschreven kaart kan in die zin een verklaring vormen voor de afwijking tussen de Mercatorkaart van Vlaanderen en Van

3. Van Deventers kaart van Brabant, geprojecteerd op een moderne kaart.

4. Manuscriptkaart van Mercator, geprojecteerd op een moderne kaart.

Deventers kaart van Brabant. Het zou hier dus gaan om een verbetering van de hand van niet zozeer Mercator dan wel Van Deventer.

Men zou kunnen opwerpen dat de auteur van de handgeschreven kaart zich misschien heeft gebaseerd op de Mercatorkaart van Vlaanderen. Dit is inderdaad niet uit te sluiten - chronologisch is de Scheldekaart jonger dan de Mercatorkaart -, maar toch wel heel onwaarschijnlijk. De handgeschreven kaart dekt immers een gebied dat op de Mercatorkaart niet voorkomt en waarvoor de Mercatorkaart dus niet gebruikt kan hebben.

Het is ook opvallend dat de kaart van Brabant van Van Deventer enerzijds en

Mercators kaart van Vlaanderen en de handgeschreven kaart anderzijds aan de basis blijken te liggen van cartografische tradities die pas veel later, in de zeventiende eeuw, elkaar lijken te hebben gekruist. Zo vinden we op de Orteliuskaart van Brabant van 1570 en 1591 dezelfde afwijking van de Schelde én de eenmalige vermelding van Haasdonk en Beveren. Bij Beveren staan wel twee cirkeltjes (in 1591 blijft hiervan nog eentje over). *Cantecroy*, *Coudestein* en *Casuwale* ontbreken hier. Puurs ligt op de Molenbeek op de kaart van 1570 en ten oosten ervan op de kaart van 1591. De grens tussen Vlaanderen en Brabant volgt min of meer de Vliet. De kaart van Brabant van Olgiato en gedrukt door Bolognini-Zaltri (1567) die een kopie is van die van Michele Tramezini, en dus indirect van de kaart van Van Deventer, deelt natuurlijk dezelfde kenmerken.

Puurs bevindt zich echter tussen de Vliet en de Molenbeek. We vinden er ook de twee cirkeltjes bij Beveren zoals bij Ortelius. Ook de kaart van Brabant van De Jode (1593) en die van Pieter van den Keere (1617) volgen Van Deventers kaart. Puurs ligt tussen de Vliet en de Molenbeek. De grens is bij De Jode niet duidelijk weergegeven maar valt waarschijnlijk samen met de Vliet. Bij Van den Keere valt die ruim ten westen van de Vliet. De kaart van Brabant van Gerard Mercator (1619), Pieter Verbist (1637) en Claes Jansz. Visscher (1622), alsook de Verbistkaart van het Land van Waas (1656), volgen echter de Mercatorkaart. Bij Mercator (1619) ontbreekt de toponiem *Coudestein*, bij Verbist (1637) de toponiem *Cantecroy*.

De kaart van Brabant van Willem Blaeu (1635), Henricus Hondius-Johannes Janssonius (1629 en 1652) en Nicolaas Visscher I (1663) volgen in hun stroomafwijking van de Schelde de kaart van Van Deventer, maar vermelden anderzijds wel de twee toponiemen voor Haasdonk (niet Hondius-Janssonius) en maken ook het onderscheid tussen Beveren en zijn kasteel. Bij Blaeu, Verbist (1637) en Hondius-Janssonius is *Casuwale Weele* geworden en voor *Coudestein* vermeldt Hondius-Janssonius, zoals Verbist (1637), enkel de *Kouwensteinschen dijk*. Visscher I heeft alleen *Cantecroy*. Blaeu en Hondius-Janssonius maken van Puurs een Vlaamse gemeente. Zij delen deze eigenaardigheid met de kaart van Brabant van Mercator (1619).

Er blijken dus voor de kaarten die we hierboven hebben vergeleken, drie tradities te bestaan, of tenminste twee groepen met een aantal betekenisvolle verschillen die ergens in de zeventiende eeuw, bij Blaeu of bij Visscher, elkaar hebben gekruist en waaruit zo een derde groep is ontstaan.

Deze bevindingen hebben natuurlijk enkel betrekking op het Scheldeland. De waarde ervan kan pas definitief worden bepaald indien de vergelijkende studie wordt uitgevoerd voor het ganse hertogdom Brabant, maar dit is een onderzoek van lange adem dat trouwens door anderen reeds is begonnen. De vraag die op basis van het voorgaande dient te worden gesteld is echter of er geen dubbele cartografische traditie moet worden verondersteld althans voor de weergave van het Scheldeland die beide terug te brengen zijn tot Jacob van Deventer.

Noten

1. De naam gewestkaart werd voor het eerst gebruikt door M. de Sloot. Voordien werd er steeds gesproken van provinciekaarten, een term die ook in de Frans- en Duitstalige documenten uit de tijd worden gehanteerd (cfr. Documenten 5-6 en 22 uitgegeven in B. van 't Hoff, *Jacob van Deventer. Keizerlijk-koninklijk geograaf*, 's Gravenhage, 1953, blz. 35-36 en 42). Men vindt in deze laatste bijdrage ook een uitvoerige bibliografie over van Deventer. Voor recentere studies over Van Deventers kaartproductie zie G. Schilder, *Monumenta cartographica neerlandica*, I, Alphen aan den Rijn, 1986, blz. 76-88; C. Koeman, *Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer, 1536-1545. Met een picturale weergave van alle kerken en kloosters*, Alphen aan den Rijn, 1994; H.A.M. van der Heijden, *Oude Kaarten der Nederlanden, 1548-1794. Historische beschouwing, kaartbeschrijving, afbeelding, commentaar-Old maps of the Netherlands, 1548-1794. An annotated and illustrated cartobibliography*, I, Alphen aan den Rijn-Leuven, 1998, blz. 23-39.
2. W. Bracke, *Jacob van Deventer, Gewestkaart van het hertogdom Brabant* in W. De Vos, A. Cahen-Delhaye, *België. De tien Instellingen van het Federaal Wetenschapsbeleid*, Brussel, 2005, blz. 89-91. Zie het artikel van M. Franssen in dit nummer.
3. Aan de reeds geciteerde literatuur kan nog het artikel van J.C. Visser worden toegevoegd: « Jacob van Deventer alias van Campen? De jonge jaren van een keizerlijk-koninklijk geograaf », *Caert-Thresoor* 12 (1993), blz. 63-67.
4. Zie hierover o.a. W. Bracke, *Contribution à l'histoire de la cartographie aux Pays-Bas pendant la première moitié du XVIe siècle: le manuscrit CP 3085 de la Bibliothèque royale de Belgique*, in P. Defosse (éd.), *Hommages à Carl Deroux*, Bruxelles, 2003, blz. 301-314.
5. Over de stedenatlas zie nu ook het recente artikel van W. Ahlers, « Jacob van Deventer, nieuwe ideeën en nieuwe vragen », *Caert-Thresoor* 23 (2004), blz. 59-64. Sinds 1992 worden de stadsplattegronden in facsimile uitgegeven: C. Koeman en J.C. Visser, *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Landsmeer/Weesp-Alphen aan den Rijn, 1992-.
6. Van 't Hoff, *Jacob van Deventer*, op. cit., blz. 35-36. We vinden dezelfde bewoordingen in de vrijgeleide van Filips II voor van Deventer (ibidem, blz. 36).
7. blz. 61.
8. Zie de bijdrage van Van der Jeught & De Win in dit nummer.
9. Zie de bijdrage van Blonk in het vorige nummer.
10. Voor een gedetailleerde beschrijving van deze exemplaren, zie Koeman, *Gewestkaarten*, op. cit.
11. W. Ruge, «Aelteres kartographisches Material in deutschen Bibliotheken» in *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse* (1904), blz. 1-69, (1906), blz. 1-39, (1911), blz. 35-165, (1916), blz. 1-128.
12. B. Van 't Hoff, *De kaarten van de Nederlandsche Provinciën in de zestiende eeuw door Jacob van Deventer*, 's Gravenhage, 1941.
13. Zie de bijdrage van Franssen in dit nummer
14. Over de kaart zie A. Van der Gucht, *La carte de Flandre*, in Watelet (dir.), *Gérard Mercator*, op. cit., blz. 285-295. Zie ook de bijdrage van Leenders in dit nummer
15. Koeman, op. cit., blz. 21 en volgende.
16. Ibidem, blz. 24.
17. Zie Lisette Danckaert in A. Raman en P. Cockshaw (red.), *Koninklijke bibliotheek van België. Honderdvijftigste verjaardag van de openstelling voor het publiek 21 mei 1839. Honderdvijftig merkwaardige stukken uit haar verzamelingen*, Brussel, 1989, blz. 154, no. 134; W. Bracke, «Inventaris van de handgetekende kaarten in de Koninklijke Bibliotheek van België, afdeling Kaarten en plannen: losse bladen (vóór 1800)» in *Archief- en bibliotheekwezen in België* 73 (2002), blz. 195, no. 20.
18. Voor een afbeelding en korte beschrijving van de gedrukte kaarten van het hertogdom Brabant zie D.R. Duncker en H. Weiss, *Het hertogdom Brabant in kaart en prent*, Tiel-Bussum, 1983. Een nieuw, uitgebreid repertorium van de kaarten van het hertogdom is in de maak. Het is in het kader van dit onderzoek dat Van Deventers kaart werd 'herontdekt'. In de volgende discussie verwijzen de data tussen haakjes naar het geraadpleegde exemplaar van de betrokken kaart.
19. Voor andere kopieën zie H.A.M. van der Heijden, *Oude kaarten*, op. cit., I, blz. 30-37. Wel dient opgemerkt dat althans de kaart van Brabant door Frans Hogenberg, waarvan Van der Heijden een afbeelding geeft, op basis van de criteria die we hier hanteren, niet een kopie van Van Deventers kaart kan worden genoemd. Zij is voor zover zichtbaar op de afbeelding veeleer verwant aan de Mercatorkaart.
20. Ook de Mercatorkaart van Vlaanderen van 1585 maakt van Puurs een Vlaamse stad.

Summary

Map of Scheldeland by Jacob van Deventer / Wouter Bracke

Commissioned by the States of the Provinces, and by their Governors, Jacob van Deventer (+ 1575) made between 1536 and 1547 regional maps of the provinces of Brabant, Holland, Gelderland, Friesland and of Zeeland. Made for political and military reasons, only a few copies could have circulated. Van Deventer's maps, nevertheless, had an enormous influence on contemporary cartography: from 1556 onwards, thanks to Venetian and Roman engravers, printers, and publishers; and thereafter in Abraham Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* (1570). No original has ever been found. Fortunately, the regional map of Brabant which the Royal Library of Belgium bought in 1998 but had mysteriously disappeared for some time could be identified as another copy of Deventer's regional maps.

It is of some interest to compare this map of Brabant to another, also in the Royal Library, representing the Scheldt area in the Duchy of Brabant and which is - if not by the cartographer himself - most probably from Deventer's circle. The geographical information on this manuscript map on paper which, on the basis of its watermark has been dated to the early second half of the 16th century is even more precise than on Deventer's regional map. The lower Scheldt beneath Antwerp is almost identical to that on Mercator's wall-map of Flanders of 1540 which, it has been argued, had been based on Deventer's measurements. Both maps share other peculiarities, particularly as regards to the place names. The manuscript map could thus constitute an additional proof of the relation between Deventer and Mercator in representing the Netherlands under the Hapsburgs. It can also explain certain differences in the representation of the Scheldt area in the Duchy of Brabant on other maps of the 16th and 17th centuries.

Jacob van Deventer had sedert 1542 de stad Mechelen als zijn vaste woonplaats. Hij woonde daar samen met Barbara Smets. Nadat Van Deventer in 1572 naar Keulen uitgeweken was en daar in 1575 overleed, moest Barbara de grootste moeite doen om iets van zijn nalatenschap te krijgen. Onlangs werden in het stadsarchief van Mechelen twee verklaringen aangetroffen, die iets meer vertellen over hun relatie en over de reden waarom hij in 1572 naar Keulen verhuisde.

Jacob van Deventer werd geboren in Kampen rond 1505 als zoon van Anna, die bij de geboorte van Jacob niet gehuwd was.¹ Zij woonde in bij haar zuster Catharina, die gehuwd was met Dirk van den Gronde alias Tripmaker, een rijke brouwer. In 1510 trouwde ze met Roelof, een brouwer uit Deventer. Anna en Jacob verhuisden daarop naar Deventer. Jacob ging er naar de Latijnse school. Op 24 april 1520 werd Jacob van Deventer ingeschreven aan de Leuvense universiteit. Voor hij zich aan de geografie wijdde, studeerde hij medicijnen en mathematica.

Het staat vast dat Jacob van Deventer in 1536 in Dordrecht woonde en alleszins sinds 1542 in Mechelen, waar hij in de Kerkhofstraat, nu de Goswin de Stassartstraat, een huis huurde.

Hij leefde samen met Barbara Smets alias

François van der Jeught

(Mechelen 1951). Hoofdcommissaris van politie – Korpschef van de Lokale Politie van de meergemeentezone Kapelle-op-den-Bos – Londerzeel – Meise.

Docent aan het Provinciaal

Instituut voor Vorming en Opleiding van Vlaams-Brabant. Secretaris van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen.

Paul De Win (Mechelen 1952).

Doctor in de rechten, licentiaat geschiedenis. Directeur Dienst Adel en Ridderorden (Federale Overheidsdienst Buitenlandse Zaken). Griffier van de Raad van Adel van het Koninkrijk België.

Voorzitter van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen.

François van der Jeught en Paul de Win

Ongepubliceerd materiaal uit het Mechelse Stadsarchief betreffende Jacob van Deventer

Kemmers (ca. 1513-ca. 1597), dochter van beeldhouwer Rombout Smets en Barbara van Eyk alias Kemmers. Zij bewoog zich niet alleen in kringen van graveurs, drukkers, uitgevers en boekverkopers, maar was Jacob van Deventer ook behulpzaam bij het drukken – en mogelijk zelfs bij het inkleuren en afwerken – van zijn kaarten; daarnaast leverde zij als handelaarster in geografische kaarten in 1578 aan de stad verschillende plattegronden van Mechelen die Van Deventer had gemaakt².

Wegens zijn karteringswerkzaamheden, eerst voor de provinciëkaarten, nadien voor de stedenatlas, doorkruiste Jacob van Deventer het grootste deel van het jaar de Nederlandse gewesten. Maar hij keerde telkens naar Mechelen, zijn hoofdverblijfplaats, terug.

De Spaanse troepen plunderden Mechelen in oktober 1572. Jacob van Deventer week uit naar Keulen, toen een oord van vluchtelingen uit de Nederlanden. Zo was ook de Mechelse graveur Frans Hogenberg naar Keulen gevlucht.³ Viglius van Aytta trachtte Van Deventer ertoe te bewegen terug te keren naar de Nederlanden en zijn karteringsopdracht af te werken, maar ondanks alle beloften en toezeggingen bleef Van Deventer in Keulen. Daar werd hij begin mei 1575 door de dood verrast.

Viglius slaagde erin drie atlasdelen in Keulen in handen te krijgen. Hij vernam ook dat Barbara Smets nog een aantal minuten van stadsplattegronden in haar bezit had. Ook die kon hij bemachtigen. Uit zijn brief van 23 november 1575 aan Joachim Hopperus, waarin hij schrijft dat hij haar voor de plannen een flinke vergoeding wilde geven, kan worden afgeleid dat ze daarvoor hoogstwaarschijnlijk goed werd betaald.

Het bericht van de dood van Jacob van Deventer moet Barbara Smets spoedig bereikt hebben. Zij ondernam daarop

verwoede pogingen om haar aandeel in zijn nalatenschap te verwerven die een aantal neven en nichten van Jacob in hun bezit trachtten te krijgen.

Uit de raadsprotocollen van Keulen blijkt dat zij eind 1577 naar Keulen reisde.

Met allerlei documenten trachtte zij te bewijzen dat ze met Jacob van Deventer als gehuwde vrouw had samengeleefd, maar tenslotte moest ze bekennen, dat ze met hem slechts in concubinaat had geleefd. Ook blijkt uit de raadsprotocollen dat zij daarbij voorspraak had gekregen van Viglius, dat Jacob van Deventer zelf een onwettig kind was en dat hij geen afstammelingen naliet. De vele kinderen die tijdens hun relatie waren geboren, waren immers allemaal overleden. De Keulse magistraat besloot eerder 'aus gutherziger bewegens' dan 'vom rechtswegen' om haar het meubilair, de kledij, de boeken, een som geld en de Brabantse rentebrieven toe te kennen. In ruil daarvoor moest zij verzaken aan een lijfrente, die haar aanvankelijk was toegekend. Barbara Smets overleed in Mechelen kort vóór of in 1597. De akte met de verdeling van haar nalatenschap werd verleden voor notaris Charles Van der Meeren op 18 november van dat jaar.

Nieuwe documenten uit het Mechelse Stadsarchief

In de protocollen van notaris Peeter De Munter staan twee getuigenverklaringen geacteerd, die beide meer licht werpen op de (huwelijks)relatie van Jacob van Deventer en Barbara Smets.

De transcriptie ervan wordt in het kader bij dit artikel afgedrukt. Deze protocollen werden tot nu toe in geen enkele publicatie opgenomen. De verklaringen zijn niet gedateerd, maar aangezien de akten in het register vrij goed chronologisch gerangschikt en ingebonden zijn, kan met

grote zekerheid vooropgesteld worden dat de notaris ze in de loop van juli 1575 opgetekend heeft.

Eerst attesteerde Huijbrecht Coppens, een koopman van schilderijen, dat hij gedurende meer dan 25 jaar zeer vaak bij meester Jacob van Deventer aan huis was gekomen. Hij zag er telkens Barbara Smets, die bij hem woonde en Van Deventer trouw diende als 'een vrouwe van eeren', meer nog, 'al oft geweest hadde zijn getroude vrouwe'. Barbara Smets had hem toevertrouwd, zo verklaarde hij, 'te sijne sijn getroude vrouwe voor Godt'. Bovendien had zij Jacob van Deventer grote diensten bewezen door hem behulpzaam te zijn bij het drukken van zijn kaarten.

Vervolgens verklaarde Katerijne Cuijpers, de echtgenote van meester Jan de Smet, dat Jacob van Deventer zeer vaak bij haar op bezoek was gekomen om te dineren met Kerstmis en andere feestelijke gelegenheden. Zij gingen zeer vriendschappelijk met elkaar om 'gelijk bruers en susters'. Toen zij vernam, dat Jacob van Deventer 'wilde vertrecken midts den torbele die in Brabant was', heeft 'sij hem zeer gebeden dat hij de voernoemde Barbele Smets souden willen trouwen voerde kerck'. Daarop citeerde Katerijne Cuijpers hetgeen Van Deventers haar had geantwoord: Barbara was voor God en de wereld zijn 'getroude huijsvrouwe', maar de opdracht die hij de vorst beloofd had te zullen voltooien, moest hij eerst afwerken. Pas dan was hij van plan om zijn verdere leven met 'sijn getroude vrouwe huijs te houwen' zoals een man van eer behoort te doen.

Huijbrecht Coppens, Katerijne Cuijpers en haar echtgenoot meester Jan de Smet, behoorden ongetwijfeld in Mechelen tot de intieme kring van Jacob van Deventer en Barbara Smets. Hoewel niet expliciet genoteerd staat op wiens verzoek de getuigenissen voor de notaris werden afgelegd, ligt het voor de hand dat Barbara Smets hen hiertoe had aangezocht.

Over de reden van Van Deventers vertrek naar Keulen

Recent schreef Ahlers⁴ dat verschillende auteurs ervan uitgaan dat Jacob van Deventer naar Keulen vluchtte. Als men vlucht, stelt hij, neemt men toch zijn gezin mee. Zou het niet kunnen dat hij om commerciële redenen daar naartoe is getrokken? Enerzijds verbleven Braun en Hogenberg daar en zij waren duidelijk in

zijn werk geïnteresseerd; anderzijds betaalde de overheid hem slecht en vaak laattijdig voor zijn diensten.

Toch blijkt uit de getuigenis van Katerijne Cuijpers dat de belangrijkste beweegreden voor zijn vertrek, of vlucht, gezocht moet worden in de troebelen in Brabant. In 1572 verloor de hertog van Alva in feite de noordelijke provinciën, na het verlies van Brielle en andere Zeeuwse en Hollandse steden. Bergen op Zoom kwam in mei van dat jaar in handen van Staatse troepen. Eind augustus 1572 werd Mechelen ingenomen door de troepen van Oranje. Zij gingen onmiddellijk over tot de afbraak van verschillende kloosters en kapellen alsook het begijnhof net buiten de stad onder voorwendsel dat ze het zicht op de vijand belemmerden. Toen Bergen op Zoom heroverd werd door de Spaanse troepen, verliet Willem van Oranje Mechelen; daarop werd de stad op 2 oktober, en dit gedurende drie dagen, grondig geplunderd door de Spaanse huurlingen. Heel wat Mechelse ingezetenen weken uit, waaronder tal van kunstenaars.⁵ Dat is de context waarin het vertrek van Jacob van Deventer gesitueerd moet worden.

Uiteraard zal de keuze van Keulen mede bepaald zijn door het feit dat hij er tal van collega's en medeburgers kon terugvinden. Dat hij er gebleven is, ondanks herhaald aandringen van hooggeplaatste autoriteiten om terug te keren, zal wellicht mede ingegeven zijn door commerciële redenen.

Waarom Barbara Smets hem niet gevolgd is, weten we niet, maar uit de feiten blijkt dat ze een onafhankelijke zakenvrouw was, die haar eigen boontjes kon doppen.

Over de (huwelijks)relatie van Jacob van Deventer en Barbara Smets

In de Keulse raadsprotocollen staat opgetekend dat Barbara Smets eerst met 'allerhandt practizirte Documenta matrimonii' probeerde te bewijzen dat ze met Jacob van Deventer gehuwd was, maar uiteindelijk bekende met hem in concubinaat te hebben geleefd.⁶ In de Mechelse officiële bescheiden staat zij evenwel als 'weduwe wijlen Mr. Jacop van Deventer' vermeld.⁷ Hoogstwaarschijnlijk behoorden de minuten van de getuigenissen voor notaris Peeter De Munter dan ook tot de stukken die Barbara Smets in 1577 aan de Keulse magistraat voorlegde om te bewijzen dat zij een duurzame huwelijksrelatie

had met Jacob van Deventer, zodat zij met recht aanspraak kon maken op diens nalatenschap. Barbara Smets beweerde volgens de getuigenis van Huijbrecht Coppens dat zij 'voor Godt' zijn getroude vrouw was en ook zou Jacob van Deventer verklaard hebben dat hij ze als zijn 'voer Godt ende voer de werelt getroude huijsvrouwe' beschouwde. Toch kan uit de passus in de verklaring van Katerijne Cuijpers waar ze Jacob gesmeekt had 'dat hij de voernoemde Barbele Smets souden willen trouwen voerde kerck' alvorens te vertrekken, afgeleid worden dat Jacob en Barbara niet formeel gehuwd waren.

Tot aan het edict van 28 september 1784 behoorde het huwelijk en alles wat ermee samenhang in onze gewesten tot de exclusieve bevoegdheid van de kerkelijke autoriteiten. Het huwelijk was een sacrament, waarbij de wilsovereenstemming tussen beide echtgenoten essentieel was. Gaandeweg werd echter aangedrongen op meer formalisme, zowel door de canonisten als door de wereldlijke overheden. Het vierde Concilie van Lateranen legde in 1215 expliciet een publiciteitsverplichting op via huwelijksbannen, al was het voordien op de meeste plaatsen reeds de gewoonte om het huwelijk te voltrekken *in facie Ecclesiae*, dat wil zeggen dat de echtgenoten in of nabij de plaatselijke kerk hun jawoord uitwisselden in aanwezigheid van verwanten en vrienden, waarna ze de zegen van de priester ontvingen. Die vorm van plechtige huwelijksvoltrekking werd dus in 1215 veralgemeend zonder dat ze evenwel tot een absolute geldigheidsvereiste werd gemaakt. Clandestiene of geheime huwelijken, waarbij de partners enkel hun wederzijdse instemming uitwisselden (lieft in het bijzijn van getuigen teneinde een bewijs te hebben), bleven geldig. Het is slechts in 1563 (gepubliceerd in 1565) dat het Concilie van Trente het huwelijk tot een plechtige overeenkomst maakte door er, op straffe van nietigheid, enkele vormvereisten aan te verbinden. Zo diende de pastoor drie huwelijksafkondigingen te doen vóór het huwelijk, diende de uitwisseling van de huwelijksbeloften te gebeuren in aanwezigheid van hemzelf (of zijn plaatsvervanger) en minstens twee getuigen en diende hij elk huwelijk in een speciaal register in te schrijven. Dat betekende het definitieve einde voor de geldigheid van clandestiene huwelijken.⁸ Uit beide getuigenissen blijkt dat Jacob van Deventer en Barbara Smets zich als

gehuwden 'voer Godt ende voer de werelt' beschouwden en gedroegen, maar dat ze niet 'voerde kerck' getrouwd waren, en dus volgens de vereisten die het Concilie van Trente oplegde geen geldig huwelijk hadden gesloten. Barbara Smets probeerde tegenover de Keulse magistraat de kaart uit te spelen van een clandestien huwelijk. Bij gebrek aan huwelijksregisters - die weliswaar slechts definitief opgelegd werden door het Concilie van Trente in 1563 al waren ze reeds vroeger gangbaar in enkele bisdommen en parochies - was het immers gebruikelijk om het bewijs te leveren door een gelijkkluidende verklaring van twee getuigen.⁹ Uit de getuigenissen kan men bovendien opmaken dat Jacob stellig van plan was de zaak te regulariseren nadat hij zijn opdracht beëindigd had; hij zou daartoe de nodige beloften aan Barbara gedaan hebben.

Een van de vragen die Van 't Hoff *in fine* van zijn werk over Jacob van Deventer stelt, is of hij hervormingsgezind was of dat hij de Moederkerk trouw was gebleven. Kan uit het bovenstaande afgeleid worden dat Jacob van Deventer - hoewel hij de vorst trouw bleef of juist desondanks - sympathieën voor de Reformatie had? De hervormingsgezinden bekritiseerden weliswaar de juridische haarkloverij van de canonieke doctrine inzake het huwelijk en contesteerden zelfs het sacramentale karakter ervan - dat overigens door het Concilie van Trente herbevestigd werd -, maar het feit dat hij geen formele huwelijksverbintenis met Barbara Smets heeft aangegaan, lijkt ons inziens onvolgende om daartoe te concluderen.¹⁰

Besluit

Aan de hand van de getuigenverklaringen uit het Mechelse Stadsarchief kunnen twee aspecten verduidelijkt worden, met name dat de troebelen die in de loop van 1572 een nieuw hoogtepunt kenden, voor Jacob van Deventer van doorslaggevend belang waren om Mechelen te verlaten en dat hij Barbara Smets weliswaar als zijn echtgenote beschouwde maar nooit met haar formeel gehuwd is geweest. Bovendien blijkt uit de eerste verklaring dat Barbara Smets verantwoordelijk was voor het voorbereiden en persklaar maken van kaarten van Jacob van Deventer. Hierdoor verdient zij toch een grotere plaats in de geschiedenis van de cartografie dan ze tot nu toe bekleedde.

Handwritten Dutch text from a notary register, likely the one mentioned in the caption below. The text is written in a cursive script and appears to be a legal declaration or testimony.

Handwritten Dutch text from a notary register, likely the one mentioned in the caption below. The text is written in a cursive script and appears to be a legal declaration or testimony.

Verklaring van Huijbrecht Coppens en Katerijne Cuijpers in het register van notaris Peeter De Munter, nr. 1297, f° 323 v°, juli 1575.

Noten

1. B. van 't Hoff, *Jacob Van Deventer. Keizerlijk-Koninklijk Geograaf*, 's-Gravenhage, 1953; J.C. Visser, 'Jacob van Deventer alias van Campen: De jonge jaren van een keizerlijk-koninklijk geograaf.' *Caert-Thresoor* 12 (1993), blz. 63-67.
2. Stadsarchief Mechelen (SAM), Stadsrekeningen a° 1577-1578, f° 176 r° en v°: '... betaelt de somme van dertich guldens voor seeckere twee caerten van de stadt ende lande van Mechelen ...'. Deze kaarten zijn echter niet bewaard.

3. H. Installé, 'Frans Hogenberg.' *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 88 (1985), blz. 98-100.
4. W. Ahlers, 'Jacob van Deventer, nieuwe ideeën en nieuwe vragen.' *Caert-Thresoor* 23 (2004), blz. 59-64.
5. H. Installé, 'Verwoesting en wederopbouw van steden, van de Middeleeuwen tot heden.' *Handelingen 18de Internationaal Colloquium Spa*, 1996, blz. 161.
6. Van 't Hoff, *o.c.*, blz. 55: Stadsraad van Keulen

Transcriptie van de verklaring van Huijbrecht Coppens en Katerijne Cuijpers in het register van notaris Peeter De Munter, nr. 1297, f° 323 v°, juli 1575.

Huijbrecht Coppens, coopman van schilderijen ende van conter[feitsels] van lantschappen, es wel kennelijck van over vijftwintich [jaren] hoe dat hij heeft verkert ten huijse van meester Jacop van Deventer, caertmaekere, daer hij teghen de voernoemden meester Jacop heeft gecomen soes zeere dicwerven al wat hij bij dien middelen tijden altijt heeft gesien ten huijse van den voernoemde meester Jacop den vrouwen genoemt Barbele Smets dien tijt geduerende van over vijftwintich jaeren als vuere de welcke Barbele heeft den voernoemde meester Jacop gedient zeer getrouwelijcken als een vrouwe van eeren, ende dat noch meer es al oft geweest hadde zijn getroude vrouwe alsoe die Barbele seijt te sijne sijn getroude vrouwe voor Godt als breder in ander diversche contestatijen meerder sal blijcken, ende de voernoemde Barbele heeft hem groote diensten noch meer gedaen als van drucken van caerten op te setten al tot de voernoemden meester Jacops grooten profijte ende wel weesende dat mede tot haeren profijte soude wesen daer sij ter goeder trouw niet aen en twijfelde midts de schoonder beloften aenden voernoemde meester Jacop die hij haer tot diversche stonden heeft gedaen.

Ende Katerijne Cuijpers, huijsvrouwe van meester Jan de Smet, verclaert ock voerde waerheijt dat den voernoemden meester Jacop van Deventer heeft zeere dickmael gefrequeenteert tot haren huijse ende heeft daer ock zeer dickmael ter maeltijt geweest ende dat op Kerstmisse, op blijde avonden ende noch tot diversche tijden ende alsucken familiaertheit ende vrintschap metten anderen gehouden gelijk bruers en susters, ende de voernoemde Katerijne, hoorende dat de voernoemden meester Jacop hem wilde vertrecken midts den torbele die in Brabant was, soe heeft sij hem zeer gebeden dat hij de voernoemde Barbele Smets souden willen trouwen voerde kerck, soe heeft hij haer geantwoort: *sijt in die saecke te vreden want sij es toch voer Godt ende voer de werelt mijn getroude huijsvrouwe ende ic en sal nimmer laeten, ende tselve en can ic noch niet volbringen dat mijn reijssen voldaeen sijn die ic sijnder magesteijt belooft ende aengegaen hebbe, ende die gedaen sijnde soe wille ic met haer mijn ruste neme als een man van eeren behoort met sijn getroude vrouwe huijs te bouwen onser beijder leven lanck.*

aan stadsraad van Kampen dd. 27 sept. 1577:

'(...) Barbara Smidts bei uns sich also gedechtes M. Jacobs Huisfr(ouw) angeben allerhandt practizirte Documenta matrimonii vorbracht und doch entlich bekennen muszt, dat sie allein in concubinato bei mhergemelt(en) Mathematico gelebt,(...)'.

7. Stadsarchief Mechelen (SAM), Schepenregisters, nr. 200, f° 50 v°, op datum 10 dec. 1575: '(...) Barbele Smets weduwe wijlen Mr. Jacop van Deventer (...); SAM, Stadsrekeningen a° 1577-1578, f° 176 r° en v°: 'Betaelt Barbara Smets weduwe Mr. Jacobs van Deventer chaertsnijder (...); SAM, Notaris Ch. Van der Meeren, nr. 1213, op datum 18.11.1597, '(...) wijlen Barbara Smets alias Kemmers weduwe

mr. Jacops van Deventer (...)'.

8. Een globaal rechtshistorisch overzicht is o.m. te vinden in: Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, Collection – 4°, 2e série, dl 14 – fasc. 1), Brussel, 1987, blz. 101 sqq., inzonderheid blz. 106 nr. 116. Voor een historisch overzicht van de publiciteitsvereisten voor een kerkelijk en burgerlijk huwelijk: P. De Win, 'In het kader van de 'Inventaris van het rechtshistorisch patrimonium van België': roepstenen en kerkpuien.' *Ons Heem*, 43, 1989, nr. 2, blz. 61-62. Bij het burgerlijk huwelijk schafte de Belgische wet tot wijziging van een aantal bepalingen betreffende het huwelijk dd. 23 november 1998 (met

inwerkingtreding op 1 januari 2000) de afkondiging van het huwelijk af; die gebeurde in de praktijk door ophanging van het papier met de afkondiging in 'het kastje' aan de deur van het gemeentehuis; vanaf 2000 is de huwelijksafkondiging vervangen door een loutere aangifte voor de ambtenaar van de burgerlijke stand (zie ook B. De Groote, 'Het 'kastje' gekist.' *Juristenkrant* dd. 18 jan. 2000).

9. Ph. Godding, *o.c.*, blz. 105 nr. 113.

10. Met dank aan ds. Gerrit Buunk, predikant van de Protestante Zandpoortkerk in Mechelen, voor zijn interessante reactie.

Summary

Unpublished documents from the Mechelen archives on Jacob van Deventer / François Van der Jeught and Paul De Win

Jacob van Deventer dwelt in Mechelen from 1542 until 1572 and lived unmarried with Barbara Smets alias Kemmers (ca. 1513 – ca. 1597); all their children died very young. Barbara Smets was part of a circle of engravers, printers, publishers, and booksellers, and helped Van Deventer with the printing of his maps, perhaps even with their colouring and finishing. As a map-seller she also supplied, for example, various maps of Mechelen to its town council in 1578.

When political troubles reached their climax in Brabant 1572, and Spanish troops sacked Mechelen in October, Van Deventer went into exile to Cologne; he died there early in 1575. Barbara Smets made attempts to obtain her share of his estate: towards the end of 1577 she travelled to Cologne and tried to prove that she had been living with Jacob van Deventer as a married woman. The two surviving statements by witnesses were probably among the documents she submitted to try and prove that she was legally married to him and could therefore inherit.

According to these statements Barbara Smets asserted that she was Van Deventer's married wife 'before God'. He, too, had declared that he considered her his married wife 'before God and in the eyes of the world'. But the witnesses also stated that, although they lived as a married couple, they had not been married 'in the eyes of the church'. The Council of Trent concluded that no legally contracted marriage had existed and in the end Barbara Smets had to admit to the council of Cologne that she had lived with Van Deventer as his mistress. Nevertheless the Council of Trent offered her a part of his estate.

The present paper shows that Barbara Smets was an independent and self confident business-woman, as well as a talented draughtswoman and map colourist. Neither witness statement has been published before; each makes it evident that Barbara Smets ought to share the honour in Van Deventer's cartographical works.

Sinds de kaart 'VLAENDEREN – Exactissima Flandriae descriptio' in 1877 aan het licht kwam, bestaat er een vermoeden dat de kaart niet door Mercator, maar door Jacob van Deventer, opgemeten werd. Eind negentiende eeuw werd de kaart aan Mercator toegeschreven, nadien schoven de opinies hieromtrent langzaam naar de twijfel om eind twintigste eeuw uit te monden in een voorzichtige toewijzing van het topografisch gedeelte van de kaart aan Jacob van Deventer, doch zonder formeel bewijs. Er bestaat nochtans mijn inziens op de kaart zelf een argument om Van Deventer met een bijna aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid als co-auteur aan te wijzen.

Na analyse van een meetpuntsymbool en vergelijking van de Mercatorkaart met de gewestkaarten van Van Deventer meen ik dat de Vlaanderenkaart ontegensprekelijk deel uitmaakt van die gewestkaarten. Deze kaart is slechts een onderdeel van de tien jaren durende opmeting, die Van Deventer in opdracht van Karel V en later Filips II of van de onderlinge Provinciale Staten, uitvoerde in de gewesten Brabant (1536), Holland (1537), Gelderland (1543), Friesland (1545), Zeeland (1547) en Vlaanderen (1540).

Over het opmeten van Vlaanderen is niets met zekerheid bekend tot 1877; tijdstip waarop een Mercatorkaart van Vlaanderen door de stad Antwerpen aangekocht wordt. Dit uniek exemplaar uit 1540 geeft een duidelijk beeld van de

Dr. Eric Leenders, *1936, studeerde af aan de K.U. Leuven en de Johns Hopkins University in de Verenigde Staten als geneesheer kinderchirurg. Hij oefende zijn praktijk uit te Antwerpen, was heelkundig diensthoofd en doceerde aan de universiteit en verscheidene hogescholen te Antwerpen. Hij is medestichter van de Belgische en Wereldvereniging voor Kinderchirurgie. Pensioengerechtigd keerde hij terug naar een jeugdbelangstelling en werd toehoorder van de cursus cartografie van prof. G. Schilder te Utrecht. Hij is secretaris van de Brussels International Map Collector's Circle (BIMCC).

De kaart van Vlaanderen van Gerard Mercator en Jacob van Deventer

toenmalige politiek geografische toestand van het graafschap Vlaanderen.¹ Het noorden wordt begrensd door een oude zijtak van de Schelde 'de Honte', na overstromingen 'den Dullaert' en heden de Westerschelde genaamd. Het westen wordt begrensd door 'Pars Maris Germani' (Noordzee) en het oosten door het Hertogdom Brabant. Het verdrag van Madrid in 1526 en de Dames Vrede van Kamerijk in 1529 betekenen de bevestiging van een aanslepend conflict tussen de koning van Frankrijk Frans I en de Habsburger Karel V. Zij bepalen de zuidelijke grens van Vlaanderen, welke zal standhouden tot de Vrede van de Pyreneeën in 1659. Deze loopt van Gravelines via Thérouanne en Douai tot Valenciennes. Ten zuidoosten ligt het graafschap Henegouwen, invloedssfeer van de beide vorstenhuizen. Het graafschap Artois begrenst het zuiden. Dit artikel heeft niet tot doel de kaart van Vlaanderen te beschrijven. Van Raemdonck voerde hierover een uitgebreide studie uit.² Anderen zoals Kirmse en De Smet zijn hem hierin gevolgd. De denkwijze inzake de toewijzing van het auteurschap van de kaart evolueerde over de jaren. In dit artikel wordt deze evolutie toegelicht en wordt voornamelijk het accent gelegd op het symbolisch handteken van Van Deventer, waarvan ik meen dat het een doorslaggevend element is in de toekenningsargumentatie.

Van Raemdonck en de daarop volgende onderzoekers voeren Mercator aan als de enige ontwerper van de kaart. Hij legt ook het verband met Italiaanse kopieën³ zoals Tramezini (1555), Zenoi (1559) en Gerard de Jode (1569). Reeds in 1893 trekt Van Ortroij de stelling van Van Raemdonck in twijfel⁴, maar zijn oordeel is intuïtief en zonder bewijsvoering. Hij oppert het idee dat Mercator over een reeds bestaande eventuele partiële Vlaanderenkaart beschikte. Deze theorie

zal later door andere auteurs herhaald worden. Doch zulke kaart werd tot op heden nooit aangetroffen. Eén van die kaarten zou de topografische kaart Schelde-Rupelmonde kunnen zijn⁵.

Deze kaart kan de vergelijking met de nauwkeurigheid van de Mercator kaart niet doorstaan, en komt niet in aanmerking als bron voor de Mercator kaart. Van Ortroij legt ook de nadruk op de topografische juistheid van de Mercatorkaart en relateert deze tot de tijd die er nodig was om zulke kaart op te meten. Mercator verkeerde tijdens die periode in tijdsgebrek. Zijn activiteiten zijn ons bekend dankzij de biografie van W. Ghim. De kaart ontstond rond 1540 en zijn activiteiten tijdens de jaren 1538-1540 waren zo druk dat er geen tijd over was om Vlaanderen op te meten. Tijdens die periode geeft hij 'Orbis Imago' uit en schrijft hij het handschriftboekje 'Literarum Latinarum Quas Italicas Cursoriasque vocant scribendarum ratio'. In een brief gericht aan de Granvelle⁶ in 1539 beschrijft hij zijn werk aan de Europakaart en aan wetenschappelijke instrumenten. Over de Vlaanderenkaart zegt hij niets.

Walter Ghim (1530-1611) tijdsgenoot en vriend beschrijft in zijn 'Vita Mercatoris'⁷ het leven van de cartograaf. Deze biografie verscheen in het Latijn in de Mercatoratlas van 1595 en werd meermaals heruitgegeven. Uit deze biografie ontleen wij drie belangrijke vermeldingen: 'Magnanimi alacritate mercatoribus quibusdam urgentibus Flandriae descriptionem mediatu et agressus est, breuicque temporis intervallo ibidem expedit'. 'Met grote scherpzinnigheid bereidde hij voor bepaalde handelaars, die erop aandrongen, een beschrijving van Vlaanderen voor en begon er aan en in korte tijd voerde hij ze daar ook uit'. Wij onthouden van deze Latijnse tekst dat het een spoedopdracht betrof en dat ze weinig tijd in beslag nam.

In het biografisch deel waar hij het over de Vlaanderenkaart heeft rept Ghim met geen woord over moeilijke werkomstandigheden. Ghim weet nochtans wel waar het over gaat. Hij is zich bewust van de ontberingen die het opmeten van een kaart te velde meebrengt. In dezelfde tekst beschrijft hij ze dan ook ter gelegenheid van Mercators opmetingen in Lotharingen 1564 'quin ex terrore gravissimum morbum sibi concialiasset et animi perturbationem incidisset.' - als gevolg van angst werd hij zwaar ziek en viel in geestesverwarring.

Deze tekst is geen bewijs doch wel een onrechtstreekse aanwijzing dat Mercator niet zelf de opmeting van Vlaanderen heeft uitgevoerd, anders zou Ghim hiervan waarschijnlijk gewag gemaakt hebben. Een derde belangrijke zin is deze waar Ghim beschrijft hoe Mercator Lotharingen opmeet: 'oppidatium ac per singulos pagos accuratissime per stationes dimensum'. Hieruit blijkt duidelijk dat Mercator de kaart vanuit 'stationes' zijnde vestingen of hoogtepunten heeft opgemeten. Het fragment van de Lotharingenkaart dat onderzocht werd, vertoont geen enkel symbool dat dergelijk hoogtepunt zou aanduiden. Zoals later in dit betoog zal blijken, vertoont de Vlaanderenkaart daarentegen wel dergelijke symbolen. Een meetpuntsymbool is niet eigen aan Mercator en komt dan ook op zijn andere kaarten niet voor. Als mogelijke bron voor de Vlaanderenkaart maakt Traeger in 1893 het bestaan bekend van een kaart van Vlaanderen door Pieter van der Beke uit 1538.⁸ Deze kaart heeft Mercator voorzeker beïnvloed inzake de decoratieve hoekelementen, de vier beren, die de vier voornaamste families symboliseren. De discrepanties zuiden boven, de onnauwkeurigheden, het taal- en vignettengebruik laten niet toe Van der Beke als co-auteur van de Vlaanderenkaart te vernoemen.

In 1941 publiceerde Bert van 't Hoff een afbeelding op ware grootte van de kaarten van de Nederlandse Provinciën in de zestiende eeuw door Jacob van Deventer.⁹ Voor het eerst maakt de cartografische wereld kennis met het voortreffelijk opmetingswerk van de keizerlijke-koninklijke geograaf. Over Van Deventer en zijn werkmethode weten wij weinig. Er bestaat zonder twijfel wederzijdse invloed tussen het werk van Gemma Frisius en hemzelf, hetgeen in dit artikel niet verder zal besproken worden.

Aangaande zijn werkmethode beschikken wij slechts over enige elementen door hemzelf genoteerd in de legende van de

gewestkaarten. Die enige elementen blijken wel essentiële sleutels te zijn, om hem het co-auteurschap van de Vlaanderenkaart toe te kennen. Hierover later meer. Rolf Kirmse¹⁰ buigt zich in 1957 in over de oorsprongsproblematiek van de kaart van Vlaanderen. Hij verwerpt de Van der Bekekaart als landmeetkundige origine. Zijn aandacht gaat naar Jacob van Deventer. De Smet¹¹ in zijn Mercatorstudie treedt de visie van Kirmse bij. Beiden zien aanwijzingen om Van Deventer als auteur te erkennen, doch zonder krachtig bewijs. Met de gewestkaarten vermelden zij de volgende gelijkenissen: noorden boven, op elkaar lijkende vignetten, afwezigheid van wegen, ongeveer dezelfde schaal 1:175.000. Na Schilder¹² in 1986 publiceert Koeman in 1994 een voortreffelijke studie over de *Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer 1536-1545*¹³. Op betekenisvolle wijze incorporeert hij in deze uitgave een studie van de Vlaanderenkaart. Hij herneemt en ondersteunt de argumenten van Kirmse die in het voordeel van Van Deventer pleiten. Hij benut de uniforme werkwijze op de vijf gewestkaarten en vergelijkt ze met de Vlaanderenkaart om het co-auteurschap aan van Deventer toe te wijzen. Aan de argumentatie van Kirmse voegt hij deze van het gebruik van het cursorisch handschrift dat ook op de latere gewestkaarten voorkomt. Hij vernoemt het analoog gebruik van twee ringen geplaatst in stadsvignetten doch gaat er niet verder op in. Hij onderkent de betekenis van de op de kaarten voorkomende teksten. Hij beschrijft enige topografische discrepanties in het grensgebied met Brabant en de nauwkeurigheid in het grensgebied Zeeland. Deze stelling ten spijt lijkt R. de Ghein¹⁴ in hetzelfde jaar 1994 in zijn uitgebreide studie van de oudste kaarten van Vlaanderen niet overtuigd. Over het auteurschap van de Mercatorkaart drukt hij zich voorzichtig uit: 'willen we aantonen dat het niet zomaar uitgesloten kan worden dat Van Deventer een kaart van Vlaanderen opgenomen en getekend heeft. Een materieel bewijs bestaat tot hiertoe niet'.

Het is juist dat Van Deventers naam niet op de Vlaanderen kaart voorkomt en dat tot heden geen tekst opdook die hem als auteur vernoemt. Hij heeft ons ook geen geschriften nagelaten. Wel beschikt men met de gewestkaarten over nuttige symbolen, teksten en grensinformaties die een ander licht werpen op de Vlaanderenkaart.

Bij nazicht van de gebruikte symbolen op de gewestkaarten en de Vlaanderenkaart¹³ valt de aanwezigheid op van een dubbelring symbool geplaatst binnen een deel van de vignetten die de steden voorstellen (fig. 1).

1. Fragment uit Mercator Vlaanderenkaart. Een van de 44 dubbelring symbolen: Antwerpen

Van Deventer schrijft hierover op de kaart van Gelderland (1543) (fig. 2): 'Maer soe wat plaetsen dit teyken O niet en hebben, die selve en syn soe volcomen en sekerlyck niet geset als dander, om dat men over all nie soe vrijlijck die metinge heeft moeghen ghebruycken' (fig. 3). Deze laatste tekst sloeg op de moeilijkheid om in Gelderland op dat tijdstip wegens oorlogsomstandigheden metingen uit te voeren. Bijzonder deze laatste tekst is cruciaal in de toekenning van het co-auteurschap van de Vlaanderenkaart aan Van Deventer. Wanneer hij in een toren een cirkeltje met een stip tekent, bedoelt hij een richtpunt en dat van daaruit een opmeting geschiedde. Het door hem getekende symbool in de teksten bestaat uit een ring met een centrale stip.

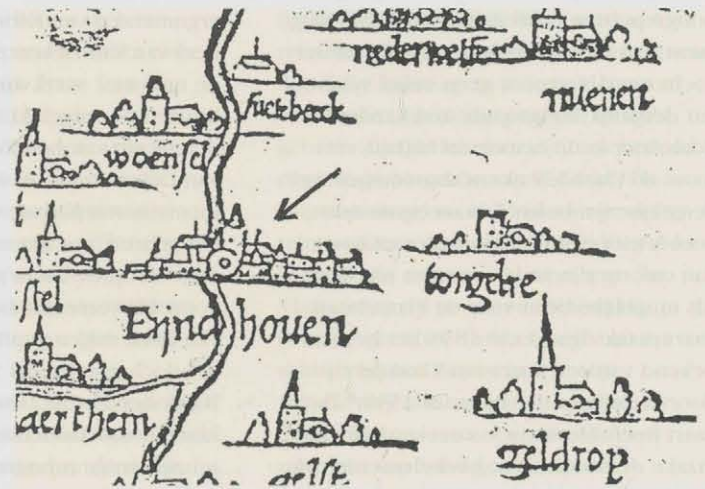
Indien men de beide kaarten inspecteert vindt men geen ringen met stip, doch wel een aantal steden met twee concentrische cirkeltjes. Mogelijks vertoonden de originele kaarten ook in de tekst twee ringen, die wegens drukken vervaagden tot een cirkel met stip. Hoe dan ook op de vijf gewestkaarten en de Vlaanderenkaart, vindt men verhoudingsgewijs een analoog aantal steden met twee ringen. Het aantal varieert voor elke kaart tussen 4 en 10 % van het totaal aantal localiteiten¹³ (fig. 4).

2. Tekst op de Gelderlandkaart van J. van Deventer. Betekenis van het cirkelsymbool in een omgekeerde bewijsvoering.

3. Kaart Gelderland: dubbelringsymbool in het stadsvignet.

4. Brabantkaart: dubbelring symbool in het stadsvignet Eindhoven.

Om praktische redenen werd deze studie uitgevoerd op de facsimile uitgave van de Vlaanderenkaart door het Nationaal Geografisch Instituut. Op de originele kaart in het Museum Plantin-Moretus ontbreekt een noorderlijk fragment. Deze zone werd door Van Raemdonck aangevuld met een extract uit de Italiaanse kopie door Zenoi, 1559.

De Vlaanderenkaart vertoont 44 meetpuntsteden, de ontbrekende noordzone niet meegerekend. Deze zone telt op het Zenoi fragment 8 meetpuntsteden. De 44 richtpunten komen zowel voor in grote als kleinere steden. Al deze steden vertonen in hun picturale weergave op de kaart één of meerdere torens. De localiteiten en meetpunten werden

	Aantal localiteiten	Aantal meetpuntsteden	Percentages
Brabant 1536	1239	57	4,6
Holland 1537	612	56	9,15
Vlaanderen 1540	1014	44	4,3
Gelderland 1543	639	61	9,5
Friesland 1545	767	35	4,5
Zeeland 1547	391	35	8,9

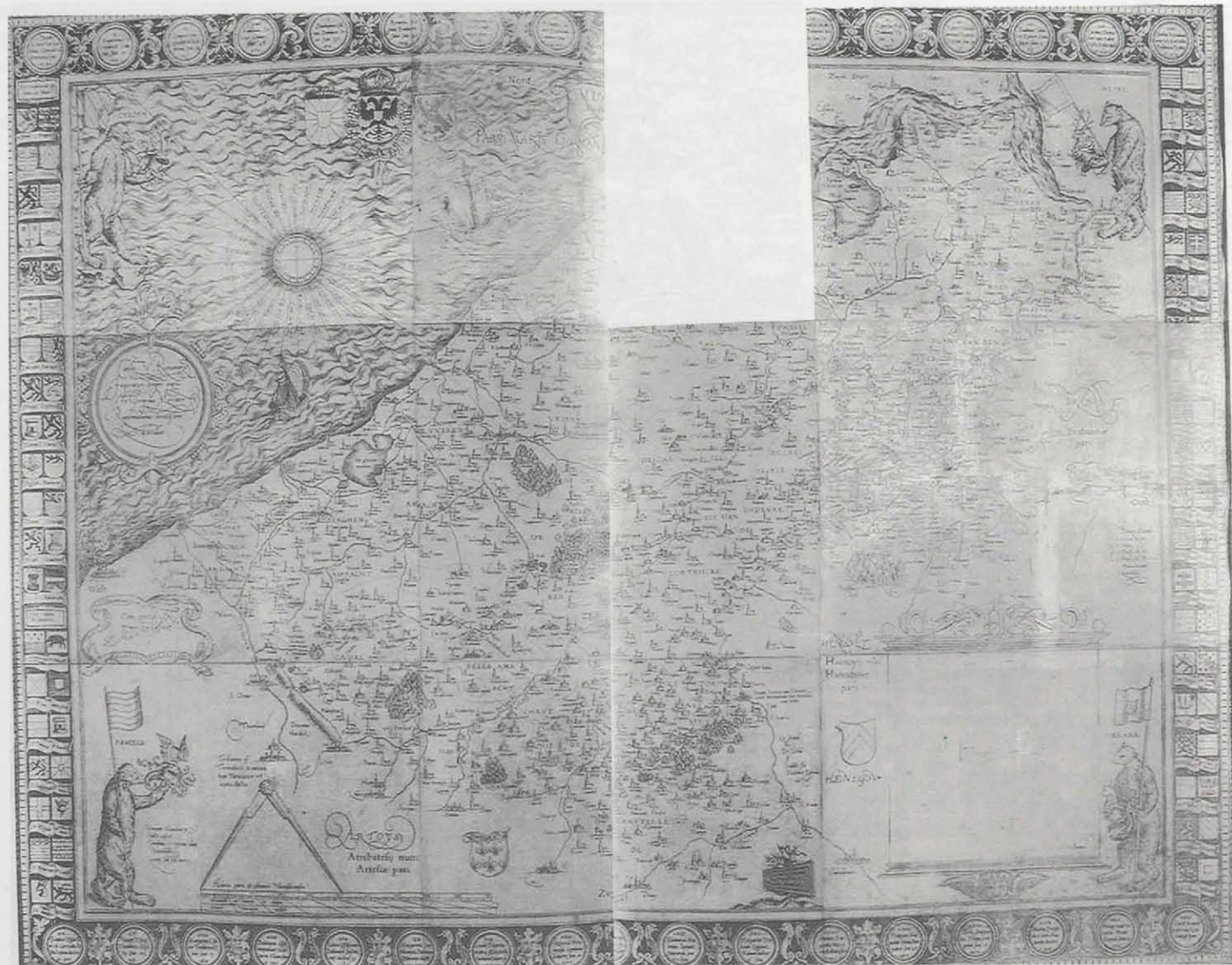
geteld op de vijf gewestkaarten heruitgegeven door Canaletto en besproken door Koeman. De meetpuntsteden in Vlaanderen werden geteld op de facsimile uitgave van de Vlaanderenkaart. Een controle greep plaats op de originele

kaart in het Museum Plantin-Moretus (fig. 5). Het meetpuntsymbool was Van Raemdonck niet ontgaan. Hij merkt wel de aanwezigheid ervan maar ziet er niets anders in dan de voorstelling van een stad¹⁵. Ook Kirmse interpreteert het symbool als representatief voor een stad. Wel voegt hij eraan toe dat molens en andere hoogtepunten hetzelfde symbool vertonen.¹⁶ Koeman is meer specifiek en erkent het dubbelcirkel symbool als een richtpunt.

Naar alle waarschijnlijkheid steunt het meetwerk van Van Deventer op twee hoekmetingen met het geometrisch kwadrant of met een volle cirkel (platkloot) vanuit twee verheven punten, bij voorkeur uit hoge torens, gevolgd door een voorwaartse insnijding.

De platkloot komt als astronomisch instrument voor op de wereldkaart van Diego Ribeiro Castiglione uit 1525. De afstandschatting wordt afgeleid uit de grafische uitzetting van de hoekmeetge-

gevens. Welk belang in dit verband dient gehecht te worden aan de lineaire schaal '5 huere ghaens' en de bijhorende tekst op de gewestkaart van Brabant moet verder uitgewerkt worden. Van belang voor de meetpunthypothese

5. Facsimile uitgave door het Nationaal Geografisch Instituut, 1975.

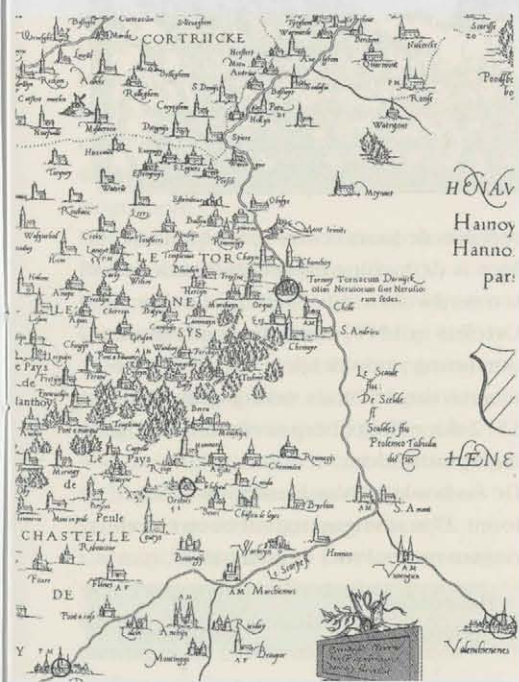
summiere afstandsrekening op gelijke schaal 1:190.000 tussen de drie meetpuntsteden, zowel op de kaart van Vlaanderen als van Brabant, gaven volgende resultaten.

- De afstand Antwerpen-Mechelen op de Brabantkaart vertoont een afwijking ten opzichte van de werkelijke kaartafstand van 8,57 %, en op de Vlaanderen kaart 5,14 %.

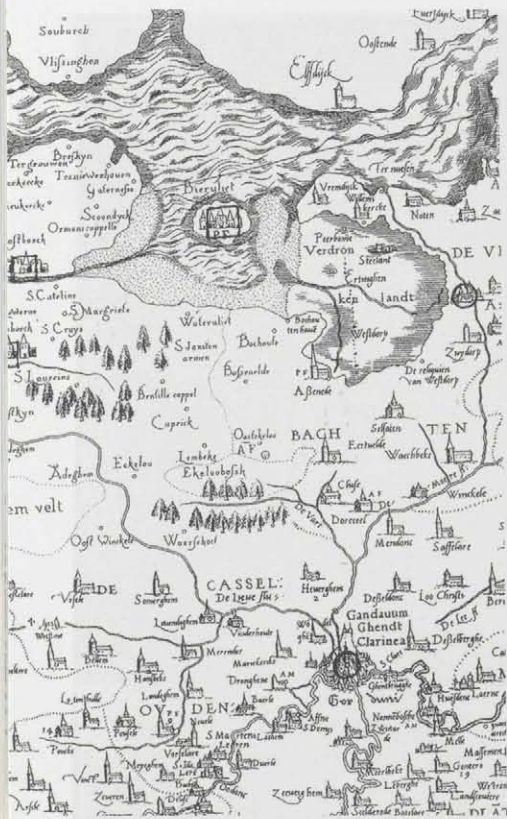
- Voor Mechelen - Brussel bedragen de afwijkingen respectievelijk 19,77 % en 1,51 %. Deze zeer uiteenlopende resultaten kunnen moeilijk verklaard worden. Temeer daar deze drie steden de voorbeeldsteden zijn in de publicatie over opmetingstechnieken door Gemma Frisius.¹⁷ Hoewel Van Deventer vijf jaar voor Frisius in Leuven vertoefde, bestond er tussen beiden naar alle waarschijnlijkheid een wederzijdse invloed. Mogelijk heeft hij tussen 1536 (Brabant) en 1540 (Vlaanderen) heel wat bijgeleerd en beschikte hij eventueel over een beter instrumentarium. Hoe dan ook vereist een juiste vergelijking een precieze bepaling van de schaal van de Brabant kaart, best op te

zijn de gemeenschappelijke grensgebieden, daar men er dezelfde meetpuntsteden zou verwachten. De Vlaanderenkaart beperkt zich inderdaad niet uitsluitend tot het graafschap. Zij vertoont ook een summiere uitbeelding van de aangrenzende gebieden. Dit is kenmerkend voor Van Deventers werkmethode. Hij tekent doelbewust al zijn gewestkaarten met de aangrenzende regio. Deze grensoverschrijdende kaartfragmenten zijn belangrijk voor de vooropgestelde meetpunthypothese. Wij erkennen immers drie gewesten waarvan een fragment ook op de Vlaanderenkaart voorkomt, namelijk Brabant, Zeeland en Henegouwen (fig. 6). Deze gewesten vertonen identieke meetpuntsteden.

De steden Antwerpen, Dendermonde, Mechelen, Brussel en Ninove vertonen zowel op de Vlaanderenkaart als de Brabant kaart het meetpuntsymbool. Een

6. Fragment uit de Vlaanderenkaart- Pars Hannoniae. Dit deel is ook terug te vinden op de Henegouwen Kaart van J. Surhon met dezelfde meetpuntsteden.

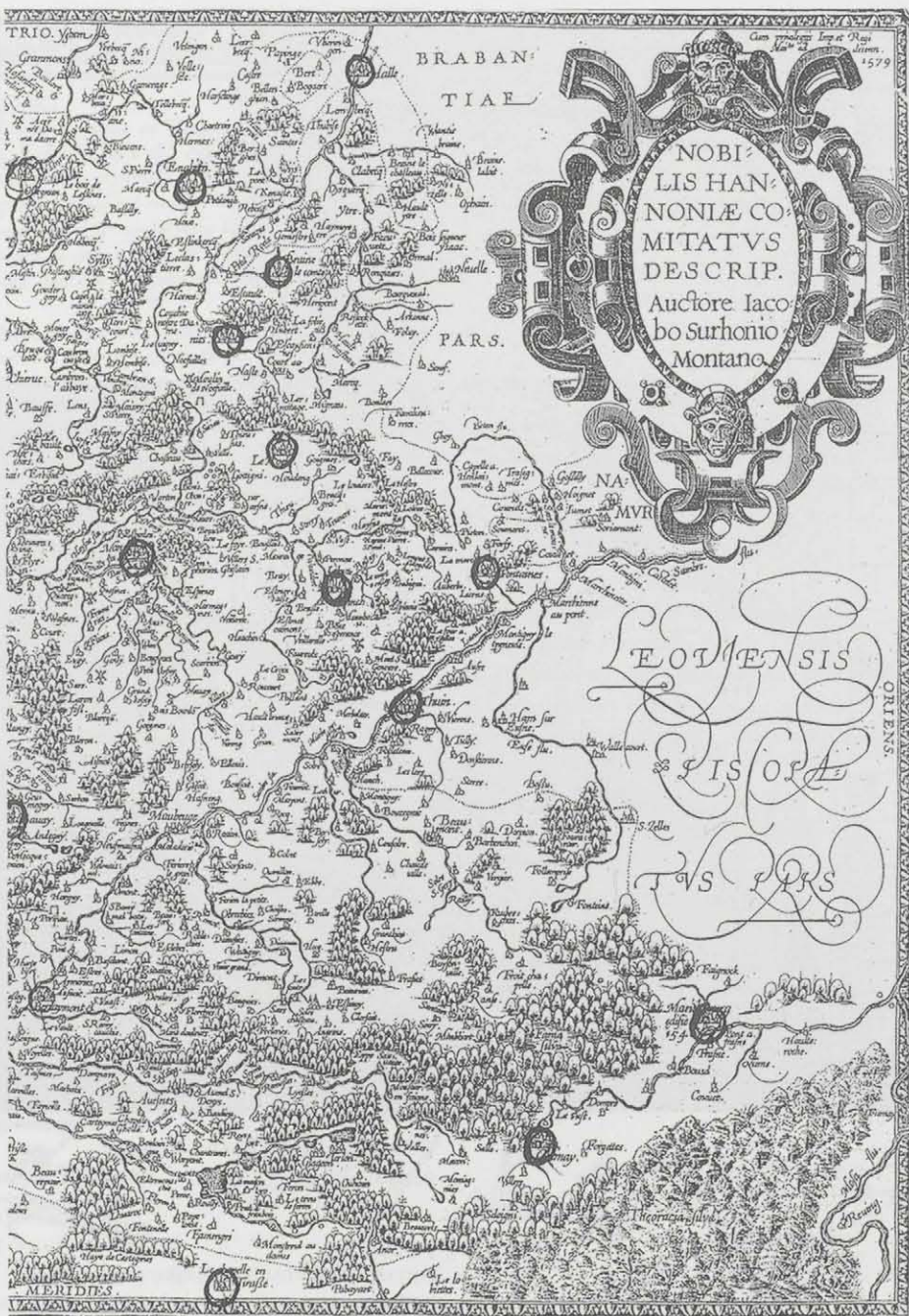

7. Mercator Vlaanderenkaart. Noord: ontbrekend fragment vervangen door een deel van de Italiaanse kopij van Zenoi. De steden met cirkel en stip komen overeen met de originele meetpuntsteden.

meten tussen de meetpuntsteden. De gewestkaart van Zeeland, ongeveer zeven jaren later gemaakt vertoont drie steden die ook op de Vlaanderenkaart voorkomen, namelijk Antwerpen, Hulst en Axel. Allen vertonen hetzelfde symbool. Het westelijk deel ontbreekt op de originele kaart. Van Raemdonck vervulde deze kaart met een fragment van Zenois kopie uit 1559 dat acht meetpuntsteden bevat, waarvan wij uit analogie met de rest van de kaart mogen concluderen dat het de originele meetpuntsteden van Van Deventer betreft (fig. 7).

Evolutie van het symbool

In de periode die aan Van Deventer voorafgaat, was het gebruik van een dubbelring symbool om een richt- of meetpunt aan te duiden onbekend. Hij creëerde het symbool, en benutte het op alle gewestkaarten. Opvallend is de werkwijze van zijn tijdsgenoot Jacques Surhon. Over hem is weinig geweten. Waarschijnlijk had hij contact met de Leuvense school en genoot dezelfde wetenschappelijke achtergrond. Uit documenten van de drukkerij Plantijn weet men dat zowel Van Deventer als Mercator

8. Deel van de Henegouwenkaart van J. Surhon. Deze opgemeten kaart vertoont 27 steden met dubbelring symbool.

een kaart 'beschrijving van Vermandois' aankochten.¹⁸ Surhon kreeg in 1548 de opdracht van de Hertog van Aerschot het graafschap Henegouwen in drie exemplaren te karteren volgens de 'kunst van de geografie' met het verbod wegens politieke

redenen de kaart verder te verspreiden.¹⁹ Men is de mening toegedaan dat de kaarten verdwenen zijn. Niettemin publiceert Ortelius in 1579, een kaart waarvan de oorsprong onduidelijk is. Zowel de heruitgave van 1579, als deze gegraveerd in 1572 door Hogenberg vertonen analoge meetpuntsteden. De Surhonkaart van Henegouwen vertoont 27 stadsvignetten met een tweeringensymbool met centrale stip.

	Vlaanderen, Mercator	Henegouwen, Surhon	Brabant, Van Deventer
Ledinghen	+	+	+
Lessen	+	+	
Tournai	+	+	
Douai	+	+	
Valenciennes	+	+	

9. P. Apianus.
Getrianguleerde
kaart van Bavaria,
1568. Elf steden met
dubbelring symbol.

Vermoedelijk nam Surhon het symbool over van Van Deventer en bedoelde er ook een meetpunt mee. De vernoemde steden vertonen hetzelfde twee-ringen-symbool (fig. 8). Deze meetpuntanalogie is ook een indirect bewijs dat de kaart van 1572 een kopie is van de originele kaart van Surhon uit 1549. Dit symbool maakt immers geen deel van het symboolgebruik van Hogenberg.

Het symbool komt ook voor op de kaart Bavaria van Philip Apianus (fig. 9). In de periode 1554-1561 voerde hij een kartering uit van Bavaria.²⁰ Philip (1531-1589) was de zoon van Peter Apianus, in wiens boeken Frisius zijn triangulatie tekst publiceerde vanaf 1533. De zoon was dus wel vertrouwd met meetkundige technieken en moet van Van Deventers symbool op de hoogte geweest zijn. Uit nazicht van andere kaarten van meerdere cartografen blijkt dat het symbool later in onbruik geraakte. Naar mijn mening is de betekenis ervan nadien verloren gegaan en werd het terug geïnterpreteerd als de aanwezigheid van een stad.

Het werd voornamelijk vervangen door een vignet met één ring en een centrale

stip, kompasstip genoemd om van daaruit de afstand naar een andere stad te meten op de schaallat.

Deze benaming heeft Van Deventer waarschijnlijk zelf in de hand gewerkt. Op de Brabant kaart schrijft hij: 'In deze

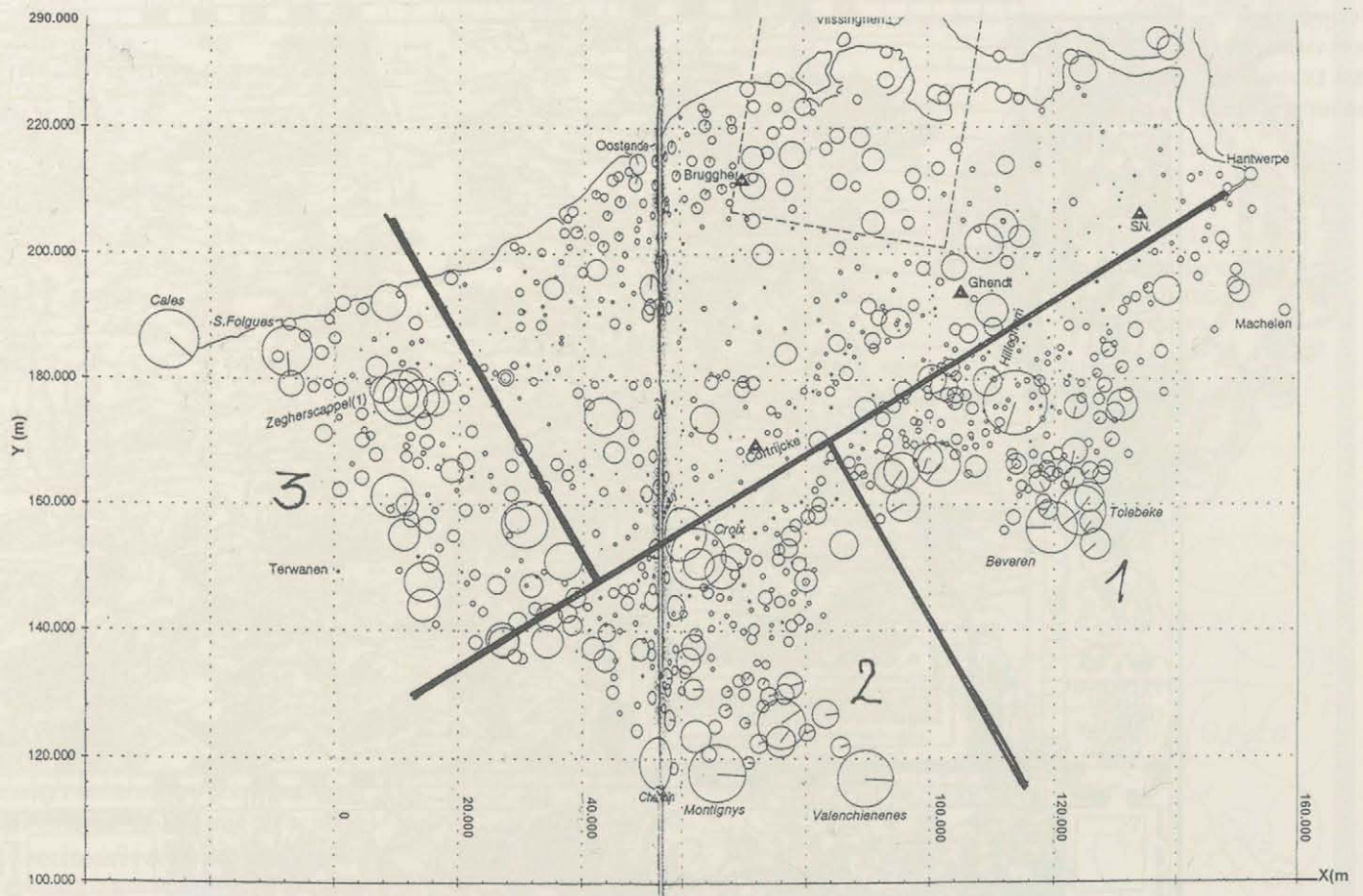
chaerte is bescreven nae der conste der geometrien ende opt compas... die distantie vander ender stede oft dorpe totten anderen, suldy vinden met de passer te stellen in de ringhen O O van byde steden die ghy meten wilt...' (fig. 10).

N dese chaerte is bescreuen nae der conste der geometrien, ende opt compas met grooten arbeyst, ende diligentie het hertochdom van Brabant met sinen frontieren, als het lant van Gelder, Luyt, Namén, Henegouwe, Vlaenderen, Zee-tieren, ende Holland: welcker landen frontieren, waer mede si aen Brabant sloo-lant, ende Holland: welcker landen frontieren, waer mede si aen Brabant sloo-

ten, oock hier bescreuen sijn tot meerder bewijs. Ende vint hier inne alle die steden vñ Brabant, vryheyden, banderijen, dorpe, abdijen, cloostere, met alle die rivieren, en vernaemde beecken daer in sijnde, te wetē de stede gefigureert aldus die vryheyden gbetockent met een letter v, gfigureert aldus, die baenderien aldus, abdijen aldus, die rivieren hoe verre, nauigabel sijn gbe-
ceekent aldus, * die distantie vander e ndër stede oft dorpe totten anderen, suldy vinden met den passer te stellen in de ringhen, O O van beyde de steden die ghy meten wilt, ende setten den passer dan op die scala hier onder op huereen gaens ghemaect, om dat die mijlen in Brabant seer onghelijck sijn, ende sijn dese huereen gaens gherkent op sulcke mate als het spatie tus-schen Mechelen, ende Antwerpen op vijf bueren, ende dander nae aduencant.

10. Tekst op de Brabantkaart van J. van Deventer, 1536. Cirkels duiden meet- en kompaspunten aan.

11. Mercator Kaart van Vlaanderen. Overzicht van de onnauwkeurigheden volgens F. Depuydt. Indeling in 3 regio's met een geringer aantal meetpunten.

Gebruik van de meetpunten

Kirmse berekende de schaal van de kaart van Vlaanderen op 1:172.000. Deze waarde ligt in de nabijheid van de schalen van de gewestkaarten van Van Deventer, berekend rond 1:180.000. 120 metingen tussen meetpunten werden vergeleken met de ware afstand op een huidige kaart. De gemiddelde berekende schaal bedraagt 169.000.

De metingen werden opgesplitst in vier reeksen:

1. Metingen in de acht windrichtingen van grens tot grens, dus over gans het grondgebied reikend. Schaal 1:165.000
2. Kleine afstanden in het binnenland. Schaal 1:185.000
3. Perifere meetpunten rond gans Vlaanderen. Schaal 1:167.000
4. Metingen in de drie gebieden van onnauwkeurigheid (Depuydt) Schaal 1:161.000.

De verschillen tussen deze reeksen zijn relatief gering, zodat een gemiddelde van 1:169.000 weerhouden werd voor de hierop volgende afstandsberoeeningen. De uniformiteit van de schalen van de gewestkaarten en de Vlaanderenkaart zijn een indicatie van gedegen wetenschappelijk werk, een argument voor Van Deventer. Om aan de intrinsieke onnauwkeurigheid van de schaalmethode te verhelpen ontwierpen Mekenkamp en Koop²² een statistische nauwkeurigheidsmethode met behulp van de computer. Deze werd door Depuydt²³ toegepast op de Vlaanderenkaart.

De kaart (fig. 11) toont een onnauwkeurigheidsgraad die van het centrum naar de periferie loopt. De sterkste afwijkingen bedragen er 5.000 m. De auteurs bieden een aanneembare uitleg. Indien de kaart het resultaat is van een triangulatie die in het centrum startte dan wordt iedere fout toegevoegd aan een eventuele vorige fout en bereikt een maximum aan de periferie van de kaart. Mogelijk werden er ook te weinig aangepaste metingen uitgevoerd of waren er minder meetpunten. Indien men op de kaart van Depuydt vanuit Antwerpen een rechte trekt in zuidwestelijke richting, stelt men vast dat

de meeste onnauwkeurigheden in het gebied ten zuiden van deze lijn liggen. Trekt men vanuit Kortrijk een oostelijke lijn, dan lokaliseert men twee onderscheiden onnauwkeurige regio's, regio 1 rond Beveren en regio 2 boven Valenciennes. Een derde onnauwkeurige regio bevindt zich tussen Calais en Théroutanne. Er werden in Vlaanderen 44 meetpunten gelokaliseerd. In regio 1 telt men er negen en regio 2 vertoont slechts 7 meetpunten. De derde regio, moeilijker op de illustratiekaart af te bakenen, vertoont er negen (fig 11). Om een beter gedacht te krijgen over de opmetingsmogelijkheden, werd besloten gecorrigeerde afstandsmetingen uit te voeren. Kirmse voerde destijds eveneens metingen uit, doch vermeldt enkel het resultaat, namelijk een gemiddelde localiteitsafwijking van 3,4 %. Op de originele Vlaanderenkaart werden tussen de meetpunten 120 metingen uitgevoerd. Deze werden gecorrigeerd rekening houdend met een schaal 1:169.000, en vergeleken met de ware afstand op een actuele kaart. Het verschil tussen beide waarden of afwijking, werd in percent omgezet. Het totaal bedraagt dus 200 metingen en 360 berekeningen. De gemiddelde af-

wijking op de oude kaart voor al de metingen over gans het gebied Vlaanderen bedraagt 4,76 %. Het resultaat werd in reeksen verwerkt.

1. Grote afstanden van grens tot grens. De afwijking bedraagt 3,18 % (min. 0,16 % - max. 11,57 %).
2. De afwijking over korte afstanden in het binnenland bedraagt 4,38 % (min. 0,15 % - max. 16,97 %).
3. De afstandsafwijking voor de steden die het land omsingelen bedraagt 6,03 %.
4. De localiteiten in de drie onnauwkeurigheid regio's volgens de kaart van Depuydt vertonen een afwijking voor regio 1: 3,61 %, regio 2: 6,61 % en regio 3: 8,14 %.
5. Metingen uitgevoerd vanuit respectievelijk Antwerpen, Mechelen en Brussel vertonen een gemiddelde afstandsafwijking van 3,17 %.

Deze resultaten komen overeen met de vermelde nauwkeurighedsstudie van Depuydt. De genoteerde afwijkingen mogen op het eerste zicht belangrijk lijken doch worden zelfs in het kadaster van de negentiende eeuw tot 15 % als aanvaardbaar aanzien.

Het landschap, reliëf, gunstige weersomstandigheden en het aantal meetstations vormen samen met de precisie van de meetapparatuur de basis voor de nauwkeurigheid van de opmetingen. Hiermee rekening houdend alsmede met de periode, de zestiende eeuw, waarin deze metingen werden uitgevoerd, kan men enkel met bewondering de voortreffelijkheid van Van Deventers werk vaststellen. Het gebruik door Mercator van de topografische gegevens van Van Deventer is in feite een huldebetoon aan de vader van de Nederlandse cartografie. Zijn topografische opmetingen liggen immers aan de basis van de eerste opgemeten kaart van Vlaanderen die door Gerard Mercator op uitmuntende cartografische wijze 'faciebat', met geschiedkundige precisie gedecoreerd en wetenschappelijk afgewerkt werd.

Noot

Ik dank L. Danckaert, Prof. F. Depuydt, J. de Graeve, voor hun kritische lektuur, alsmede A. van der Gucht, voor zijn bereidwillige steun.

Dit artikel is een bewerkte en ingekorte versie van het artikel van deze auteur in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 108 (2005): blz. 85-116.

Noten

1. P.W. Stuij beschrijft in zijn werk 'De lage landen en hun grenzen' een 1000 jaar grensgeschiedenis met Frankrijk. Heemkundige Vereniging Terneuzen, 1998.
2. Dr. Van Raemdonck beschrijft in 'La grande carte de Flandre de 1540' Bull. Soc. de Géogr. d' Anvers 1878 - 1881, hoe de noorderlijke grens van Vlaanderen ingevolge overstromingen fundamentele wijzingen onderging. De Honte, slechts een zijarm van de Schelde wordt ten gevolge van een majeure overstroming in 1377 sterk verbreed, en wordt vanaf dan genaamd 'Den Dullaert'.
3. J. Van Raemdonck beschrijft met ontzetting hoe hij in 1883 kennis nam van het bestaan van Italiaanse gereduceerde kaarten van de Mercator Kaart. 'Tramezini s'est rendu coupable...' » Ann.OKW, deel 11, 1887.
4. In l'Œuvre Géographique de Mercator, Revue des questions scientifiques 1893' schrijft F. van Ortruy over de theorie van Van Raemdonck « notre conviction n'est pas faite ».
5. Zie artikel van Bracke in dit nummer.
6. Album Antoine De Smet. Mercator à Louvain 1530-1552. blz.209. Nationaal Centrum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen. Brussel 1974.
7. « Vita celeberrimi clarissimi viri Gerardi Mercatoris Rupelmundani a domino Gualtero Ghymio ». Deze tekst werd vertaald in het Duits door H.H. Geske. Duisburger Forschungen 1962. Lijn 51, 111, 116.
8. De kaart van Pieter van der Beke is de tot dan toe de oudst bekende kaart van Vlaanderen. Zij bevindt zich in het 'Germanisches Nationalmuseum in Nuremberg. R. Kirmse, Die grosse Flandernkarte Gerhard Mercators (1540) - Ein Politicum? Duisburger Forschungen, 1957.
9. Nijhoff-van 't Hoff. De kaarten van de Nederlandse provinciën in de zestiende eeuw door J. van Deventer. Afbeelding op ware grootte met inleiding door B. van 't Hoff. Martinus Nijhoff 1941. Bibliotheek K.U.L.
10. Rolf Kirmse onderneemt in 1957 een grondige studie van 'Die grosse Flandernkarte Gerhard Mercators(1540) - ein Politicum? Duisburger Forschungen. 1957 Band 1.
11. « Mercator à Louvain » par A. De Smet. Deze studie resumeert de huidige stand van zaken betreffende de herkomst van de Vlaanderen kaart en gebruikt dezelfde argumenten als Kirmse. Ook hij is de mening toegedaan dat J. van Deventer de mede-auteur is van de kaart van Vlaanderen. Duisburger Forschungen - 1962.
12. Prof. G. Schilder. Monumenta Cartographica Neerlandica. Deel 1. Canaletto-Alphen aan den Rijn. 1986.
13. Prof. Dr. Ir. C. Koeman. De Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer. Facsimile uitgave met tekst. Canaletto - Alphen aan de Rijn, 1994.
14. R. de Ghein. De oudste kaarten van het Graafschap Vlaanderen 1538 - 1656. Ann. KOKW. deel 97. 1994.
15. La grande carte de Flandre par G. Mercator. J. Van Raemdonck: Ann. OKW 1880-1881 blz.186. 'Un aggloméré de constructions dominées par des tours et marqués par le signe O représente les villes.
16. R. Kirmse. Die grosse Flandernkarte Gerhard Mercators (1540) - ein Politicum? Duisburger Forschungen 1957 - band 1. blz. 17 'die Lage der Städte - rund 40 - durch zwei Konzentrische Kreise'.
17. G. Frisius 1537. 'Een boeckken seer nut ende profijtelijck allen geographiens leerende hoemen eenighe plaetsen beschrijven ende het verschil oft distantie der selve meten sal, welck te voren noyt ghesien en is geweest.'
18. J. Denucé. Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn. 1964.
19. De Newsletter van BIMCC nr. 19, Brussels International Map Collectors Circle, schets de gebeurtenissen rond de kaart van Henegouwen.
20. P. Apianus. 'Eine neue Beschreibung des Furstentums Ober- und Nieder Bairn. 1563. Forty sheet copy by F.X. Pitch 1756. Tooley's dictionary of Mapmakers.
21. Deze studie werd toegelicht door Prof. Koeman in de publicatie over de gewestkaarten. 1994. blz. 19, noot 17.
22. F. Depuydt. Het artikel bevat een schets van de kaart met uitgetekende onnauwkeurigheden. De richting van de juiste localisatie wordt eveneens aangeduid.

Summary

The map of Flanders by Gerard Mercator and Jacob van Deventer / Eric Leenders

The map 'Vlaanderen Exactissima Flandriae descriptio' is a unique piece which is attributed to Gerard Mercator. Since 1877, when this unique map appeared and was bought by the city of Antwerp, it has been suggested that the map might be rather the work of Jacob van Deventer. Through the study of symbols of reference points used for measuring by Van Deventer on his regional maps, compared to those used on the Flanders map, the author concludes that the latter was almost certainly surveyed by Van Deventer and engraved by Mercator.

Er zijn twee reeksen plattegronden van Van Deventer. Kort na de opmeting tekende hij de zgn. 'minuten'. Later kopieerde hij deze voor koning Filips II. Deze zogenaamde 'netkaarten' waren in drie banden ingebonden. Twee daarvan met in totaal 178 kaarten worden thans in Madrid bewaard. De minuten bleven in bezit van Van Deventers erfgenamen. Ruim 150 ervan kwamen in 1859 op een veiling voor de dag en zijn thans verspreid over Nederlandse en Belgische verzamelingen. Gezamenlijk tonen deze minuut- en netkaarten 221 steden. Maar hoeveel steden had Van Deventer moeten karteren, en heeft hij deze allemaal gekarteerd?

Jacob van Deventer kreeg van koning Filips II de opdracht voor het opmeten en karteren van alle steden met hun directe omgeving in de Nederlanden, die door Filips II bestuurd werden. De opdracht voor dit gigantische project is niet bekend, evenmin wanneer deze verleend is. Uit een bevelschrift van Filips II tot betaling van een jaarlijkse vergoeding van 29 mei 1559 blijkt dat Van Deventer vanaf 1 april 1558 betaald moest worden. Het is waarschijnlijk dat de opdracht in 1558 of kort daarvoor is verleend. In zijn vrijgeleide van 1559 staat de inhoud van de opdracht: 'te visiteren, meten ende beschryven alle de steden van onsen landen van herwärts overe, mitsgaders die rivieren ende omliggende vlekken ende dorpen ende oick die passaigen van den frontieren om van denselven ende der aenliggende landen, steden ende vlekken een register te maken'.¹ In de loop van 1570 moet het werk, althans de karteringswerkzaamheden en de uitwerking daarvan voltooid geweest zijn. Omdat zijn werk niet volledig bewaard is,

Dr. P.C.J. van der Krogt
(1956), onderzoeker-docent
bij de Faculteit Geoweten-
schappen, Universiteit Utrecht,
is voorzitter van de redactie
van Caert-Thresoor.

Welke steden karteerde Van Deventer voor Filips II in diens 'landen van herwärts overe'?

gaan we met enkele andere bronnen na hoeveel steden er waren. Het gebied, waarin Van Deventer de steden moest karteren kan tamelijk goed gedefinieerd worden. De Nederlanden omvatten de Bourgondische erflanden ten noorden van Frankrijk en bestonden uit een reeks vorstendommen en nog een aantal kleinere, onafhankelijke gebieden. Gewoonlijk werd en wordt gesproken van de Zeventien Provinciën, waarmee de zeventien titels aangeduid worden die Karel V sedert de verovering van Gelre in 1543 bezat:² nl. de hertogdommen Brabant, Gelderland, Limburg en Luxemburg, de graafschappen Vlaanderen, Artois, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, Zutphen, het markgraafschap van het Heilige Roomse Rijk (dit is de stad Antwerpen) en de heerlijkheden Friesland, Mechelen, Utrecht, Overijssel en Groningen. Daarnaast waren er nog een aantal kleinere gebieden, die een zekere onafhankelijkheid bezaten, nl. de graafschappen Buren, Culemborg, Lingen, Megen en Hoorn, het burggraafschap Kamerijk en de vrije heerlijkheid Vianen. Niet tot de Bourgondische erflanden behoorde het prinsbisdom Luik, dat tot eind achttiende eeuw onafhankelijk zou blijven. De steden in het prinsbisdom Luik zijn dus niet door Van Deventer bezocht. Het is ook niet waarschijnlijk dat Maastricht door hem gekarteerd is. Deze stad was tweehurig en werd bestuurd door de prinsbisschop van Luik en Filips II als hertog van Brabant.

Moeilijker is te definiëren wat er onder het begrip 'stad' verstaan moest worden. Van Deventer heeft zich kennelijk laten leiden door het al dan niet aanwezig zijn van stedelijke rechten (waardoor Grootebroek opgenomen kon worden), maar ook door een zekere stedelijke 'allure', want ook Den Haag, dat nooit stedelijke rechten gekregen heeft, is vertegenwoordigd.

Hieronder zullen we per provincie nagaan hoe Van Deventer zich van zijn taak gekweten heeft, en proberen na te gaan van hoeveel steden in de zuidoostelijke provinciën we de plattegronden niet meer kennen.

Een hulpmiddel daarbij vormt op de eerste plaats de *Descrittione... di tutti i Paesi Bassi* van Lodovico Guicciardini, oorspronkelijk uitgegeven in 1567. Gebruikt is de Nederlandse vertaling *Beschryvinghe van alle de Nederlanden*, uitgegeven door Willem Jansz. [Blaeu] in 1612.³ Guicciardini somt per provincie de hoofdsteden, de bemuurde steden en de overige steden op. Daarnaast is gebruik gemaakt van de kaarten van de Zeventien Provinciën uit het einde van de zestiende en begin van de zeventiende eeuw. Daarop staat vaak een tabel met het aantal steden en dorpen per provincie, terwijl in veel gevallen de steden door een apart symbool zijn aangegeven. Vooral is gebruikt gemaakt van de wandkaart van de Zeventien Provinciën, die Willem Jansz. [Blaeu] in 1608 uitgegeven heeft en waarvan een latere druk uit 1622 is bewaard gebleven.⁴

Een apart probleem vormen de plattegronden waarop meer dan één plaats staat. Er is bij de telling hieronder vanuit gegaan dat als er een bijkaart is en/of als een wapenschild bij een plaats getekend is, dat Van Deventer deze plaats als stad beschouwde. Arnemuiden op de plattegrond van Middelburg is daarom wel en Heenvliet op die van Geervliet niet als stad meegeteld.

In onderstaande opsomming is steeds een * voor de naam van een stad geplaatst als er een plattegrond van Van Deventer aanwezig is. Bij alle plaatsnamen is steeds de ter plaatse geldende spelling genomen, eventuele afwijkende Nederlandse namen zijn tussen haakjes vermeld.

Noordelijke Nederlanden

Het deel met de netkaarten van de steden van de noordelijke Nederlanden is het derde deel van de atlas in Madrid.

Graafschap Holland

Het graafschap Holland kwam na de afstand van Jacoba van Beieren in 1433 in bezit van de Bourgondiërs. Het graafschap omvatte de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland en een deel van noordwestelijk Noord-Brabant. Naar opgave van Guicciardini telde Holland 29 besloten of ommuurde steden, nl. de zes hoofdsteden: *Dordrecht, *Haarlem, *Delft, *Leiden, *Amsterdam en *Gouda; en 23 overige steden *Enkhuizen, *Hoorn, *Alkmaar, *Purmerend, *Edam, *Monnickendam, *Weesp, *Naarden, *Woerden, *Oudewater, *Schoonhoven, *IJsselstein, *Vianen, *Leerdam, *Asperen, *Heukelum, *Gorinchem, *Woudrichem, *Heusden, *Rotterdam, *Schiedam, *Geertruidenberg en *Zevenbergen. Daarnaast zijn er nog *Medemblik, *Beverwijk, *Muiden, *Nieuwpoort, *Vlaardingen en 's-Gravenzande, waarvan de muren door twisten en andere oorzaken verdwenen zijn, maar die toch hun rechten nog hebben. In een apart hoofdstuk worden de steden op de Hollandse eilanden genoemd: *Brielle, *Geervliet en *Goedereede.

Deze reeks steden komt geheel overeen met die op de kaart van Blaeu, zij het dat daarop ook *s-Gravenhage als stad is weergegeven. Guicciardini beschrijft deze plaats natuurlijk wel maar zegt hij, 'dit is na mijn meyninghe het schoonste, rijkste ende grootste open dorp van gantsch Europa'.

Van Deventer is de enige die *Grootebroek als stad beschouwd heeft. In 1364 werden Grootebroek en Bovenkarspel samengevoegd tot de Stede van Broek en werd stadsrecht verleend, vanaf 1402 viel tevens Lutjebroek onder dit stadsrecht. Maar ook de Westfriese plaatsen Schagen of Niedorp waren in die tijd met stadsrecht begunstigd. Beenakker suggereert het strategische belang van de weg als reden voor opname.⁵

De steden van het graafschap Holland zijn op één onbemuurde stad na ('s-Gravenzande) alle door Van Deventer in kaart gebracht.

Heerlijkheid Friesland

De Saksische hertog George verkocht in 1515 zijn rechten op Friesland aan Karel V, waardoor de heerlijkheid bij de

Bourgondische landen in de Nederlanden kwam te behoren. Het aantal Friese steden, zoals iedereen nog steeds bekend is, is elf, van alle elf is de plattegrond aanwezig: *Bolsward, *Dokkum, *Franeker, *Harlingen, *Hindeloopen, *Leeuwarden, *Sloten, *Sneek, *Staveren, *Workum en *IJlst.

Heerlijkheid Groningen

'Stad en Lande' (Groningen en haar Ommelanden) en Westerwolde waren sedert 1536 Bourgondisch. Behalve de stad *Groningen is door Van Deventer alleen *Appingedam gekarteerd. Guicciardini beschreef Groningen als stad en Appingedam als een klein stedeken, dat 'eertijts een goede stadt geweest' was. Beide steden worden overigens bij hem wel onder Friesland vermeld. In Blaeus tabel wordt maar één stad aangegeven. Appingedam kreeg van Blaeu wel een stadssymbool op de kaart.

Heerlijkheid Overijssel met Drenthe

Overijssel, ook wel Oversticht, kende sedert 1528 Karel V als heer, terwijl Drenthe in 1536 gelijk met Groningen en de Ommelanden in diens bezit kwam. In zijn geboorteprovincie karteerde Van Deventer zestien steden. Acht daarvan somt Guicciardini op als besloten steden: *Deventer, *Zwolle, *Kampen, *Vollenhove, *Steenwijk, *Hasselt, *Ootmarsum en *Oldenzaal. Verder zijn er tien 'treffelijke plaatsen, die seer groote privilegien ende vrydommen hebben', namelijk Meppel, *Genemuiden, *Coevorden, *Hardenberg, Ommen, *Almelo, *Goor, Diepenheim, *Delden en *Enschede. Volgens Blaeus tabel telt Overijssel maar elf steden, alhoewel hij zeventien plaatsen van een stadssymbool voorzag, de zestien bovengenoemde met daarbij nog Rijssen.

Van Deventer interpreteerde de rechten van de tien 'treffelijke' plaatsen anders dan Guicciardini, slechts zeven ervan bracht hij in kaart. Geheel alleen staat Van Deventer in zijn kartering van *Kuinre als stad.

Van Deventer karteerde ook de stad *Lingen, de enige stad in het graafschap Lingen, dat sedert 1551 in bezit van Karel V was en door de stadhouder van Overijssel bestuurd werd.

Hertogdom Gelderland en graafschap Zutphen

Onder het hertogdom Gelderland wordt gewoonlijk ook het graafschap Zutphen en enkele andere vorstendommen gere-

kend. Gelderland en Zutphen behoorden al sedert de 12de eeuw aan dezelfde vorst. Als laatste van de Zeventien Provinciën kwam het in 1543 in Bourgondische handen. Bij elkaar omvatten ze de huidige provincie Gelderland en gebieden in Noord-Limburg en het aangrenzende Duitsland. Guicciardini somt er 22 ommuurde steden op, nl. *Nijmegen, *Roermond, *Zutphen, *Arnhem als de voornaamste hoofdsteden van de vier kwartieren, en verder *Hattem, *Elburg, *Harderwijk, *Wageningen, *Tiel, *Zaltbommel, Bronkhorst, *Doesburg, *Doetinchem, *s-Heerenberg, *Lochem, *Groenlo, *Bredevoort, *Geldern, *Straelen, *Venlo, *Wachtendonk en *Erkelenz. Alleen Bronkhorst is door Van Deventer niet gekarteerd, Blaeu was het hierin met hem eens. Op zijn kaart staat dit stadje als twijfelgeval vermeld (het symbool is dat van een stad, het lettertype van de naam duidt een dorp aan).

Van de onbemuurde steden 'in redelijken staet' en met hun vrijheden als alle andere steden somt Guicciardini er nog zes op, nl. Keppel, Terborg, Gendt, Batenburg, *Montfort en *Echt. Alleen Batenburg en Montfort komen bij Blaeu ook als stad voor.

In de graafschappen *Culemborg en *Buren ligt elk de gelijknamige stad, die zowel door Blaeu als Van Deventer als stad gekarteerd is.

Heerlijkheid Utrecht

De wereldlijke macht in het Nedersticht kwam in 1528 in handen van Karel V. Het gebied is ongeveer gelijk aan de huidige provincie Utrecht, alhoewel de grens met Holland herhaaldelijk gewijzigd is. Van Deventer, Guicciardini en Blaeu stemmen volledig overeen in het aantal van vijf steden: *Amersfoort, *Montfoort, *Rhenen, *Utrecht en *Wijk bij Duurstede.

Graafschap Zeeland

Het graafschap Zeeland bestond uit de eilanden tussen de Westerschelde en de Grevelingen en was al sedert de twaalfde eeuw in handen van de graaf van Holland. Tegelijk met Holland kwam het daardoor in 1433 in Bourgondisch bezit. Acht besloten steden noemt Guicciardini in Zeeland: *Middelburg, *Zierikzee, *Vlissingen, *Veere, *Tholen, *Sint-Maartensdijk, *Reimerswaal en *Goes. De overige steden vinden we terug bij de beschrijvingen van de eilanden: *Brouwershaven op Schouwen, *Westkapelle, Zoutelande, Domburg en *Arnemuiden. Blaeu gaf alleen de besloten steden en Arnemuiden

als stad aan. Van Deventer karteerde ook nog Westkapelle.

Zuidwestelijke Nederlanden

Het deel met de netkaarten van de steden van Vlaanderen, Artois en Henegouwen is het tweede deel van de atlas in Madrid.

Graafschap Vlaanderen

Vlaanderen omvatte nagenoeg de huidige provincies Oost- en West-Vlaanderen en het westelijk deel van het Franse departement Nord. In 1384 werd de Bourgondische hertog erfopvolger van Vlaanderen. In Vlaanderen zijn 'seer veel schoone ende vermaerde steden' schrijft Guicciardini. De drie belangrijkste steden waren *Gent, *Brugge en Ieper. Het ontbreken van Ieper bij Van Deventer was reeds door Viglius als een ernstige ommissie aangegeven. *Lille (Rijssel), *Douai (Dowaai) en *Tournai (Doornik) waren de drie volgende belangrijkste steden. Behalve deze zes grote steden somt Guicciardini nog 22 besloten steden op, nl. *Kortrijk, *Oudenaarde, *Aalst, *Hulst, *Dendermonde, Biervliet, *Nieuwpoort, *Sluis, *Dunkerque (Duinkerken), *Gravelines (Grevelingen), *Bourbourg, *Damme, *Diksmuide, *Veurne, *Aardenburg, *Ninove, *Bergues (Sint-Winoksbergen), *Geeraardsbergen, *Cassel, Deinze, *Orchies en Lannoy. Drie daarvan zijn niet door Van Deventer gekarteerd.

Tenslotte zijn er nog 30 onbemuurde steden, waarvan hij er 29 opsomt:

*Oostende, *Oudenburg, *Mesen, *Bailleul (Belle), *Poperinge, Torhout, *Oostburg, *Axel, *Middelburg, Lo, *Wervik, Blankenberge, Hoeke, Roeselare, Tielt, *Gistel, Lombardsijde, Eeklo, Stekene, *Hondschoote, Mardyck, 'Munckereede' (onbekend), *Menen, *Halluin (Halewijn), *Warneton (Waasten), Estaires, Merville, Hazebrouck en *Armentières. De dertigste is *Harelbeke, dat na de beschrijving van de andere 29 volgt.

Van deze 30 steden zijn er slechts zestien door Van Deventer in zijn atlas opgenomen. *Comines (Komen), dat Van Deventer wel karteerde, wordt door Guicciardini als een dorp omschreven.

Graaf Robert II van Vlaanderen kreeg in 1107 het burggraafschap van de stad *Cambrai (Kamerijk), maar dat is nooit bij Vlaanderen ingelijfd.

Blaeus tabel geeft slechts 30 steden in Vlaanderen, maar hij karteerde er 38. Negen van Van Deventers steden zijn

door Blaeu niet als stad aangegeven: Comines (Komen), Gistel, Halluin (Halewijn), Harelbeke, Hondschoote, Oostburg, Poperinge, Warneton (Waasten) en Wervik. Van de niet door Van Deventer gekarteerde steden zijn door Blaeu wel als stad getekend: Ieper, Biervliet, Merville, Roeselare en Tielt. Daarbij vindt Blaeu dat ook Rupelmonde een stad is. Blaeu toont in het gebied van Cambrai nog twee steden Crèvecoeur-sur-l'Escaut en Walincourt, die geen van beide bij Van Deventer voorkomen. *Le Cateau-Cambrésis is door hem wel gekarteerd, maar door Guicciardini werd het beschouwd als een vlek met een kasteel, waarin in 1559 een vrede gesloten is.

Concluderend kan gezegd worden dat Van Deventer in het graafschap Vlaanderen niet zo nauwkeurig te werk gegaan is.

Graafschap Artois

Artois vererfde in 1382 aan de graaf van Vlaanderen en kwam zodoende enige jaren later in bezit van de Bourgondiërs. Het gebied omvatte het centrale en oostelijke deel van het Franse departement Pas-de-Calais. De voornaamste steden zijn naar Guicciardini: *Arras (Atrecht), *Saint-Omer, *Béthune, *Aire en *Bapaume. Minder belangrijk zijn *Hesdin (Hesdinfert),⁶ Renty, *Saint-Pol, *Pernes, *Lillers, *La Bassée en *Lens. Tenslotte zijn er nog de in 1553 verwoeste steden Théroouanne (Terwaan) en Hesdin (Vieil-Hesdin), die door Van Deventer als bijkaarten bij Aire en Hesdin gekarteerd zijn. De enige stad die Van Deventer niet karteerde is Renty, dat volgens Guicciardini niets meer dan een kasteel met een dorp is. Blaeu noemt 10 steden voor Artois in zijn tabel, hij karteerde er vijf, behalve de 12 bovengenoemde ook nog Auxi-le-Château, Lécluse en Pas en Artois, die geen van alle bij Van Deventer voorkomen.

Graafschap Henegouwen

Het graafschap Henegouwen, dat niet alleen uit de huidige provincie Henegouwen bestond maar ook het oostelijk deel van het Franse departement Nord omvatte, is in 1433 door Jacoba van Beieren afgestaan aan de Bourgondiërs. Het graafschap telde volgens Guicciardini 24 steden: *Mons (Bergen), *Valenciennes, *Bouchain, *Le Quesnoy, *Condé-sur-l'Escaut, *Landrecies, *Avesnes, *Chimay, *Mariembourg, Philippeville, *Beaumont, *Maubeuge, *Bavay, *Binche, *Le Roeulx, *Soignies (Zinnik), *Braine-le-Comte (*s-Gravenbrakel), *Enghien (Edingen),

*Halle (Hal), *Lessines (Lessen), *Chièvres, *Ath (Aat), *Saint-Ghislain en *Leuze-en-Hainaut. Met uitzondering van Philippeville zijn deze alle door Van Deventer gekarteerd.

Mariembourg, een Henegouwse enclave in het prinsbisdom Luik, werd door Van Deventer kennelijk niet als Henegouws beschouwd. Er is alleen een minuut van aanwezig, wat inhoudt dat de netkaart zich in het niet bewaarde deel bevonden heeft. Philippeville, dat ook niet gekarteerd is, is in 1555 gesticht als een soort verdediging tegen Mariembourg, dat toen in Franse handen was. Als Van Deventer ook deze stad bezocht rekende hij ze wellicht ook tot een andere provincie.

Zuidoostelijke Nederlanden

Het deel met de netkaarten van Brabant (met Antwerpen en Mechelen), Limburg, Namen en Luxemburg is niet bewaard. Slechts van 35 steden zijn er minuten bewaard.

Hertogdom Brabant en het Markgraafschap van H.R. Rijk

Het hertogdom Brabant, waarbij in de twaalfde eeuw al het markgraafschap Antwerpen was ingelijfd, vererfde in 1430 aan Filips van Bourgondië. Het hertogdom omvatte de huidige provincies Brabant, Antwerpen en het grootste deel van Noord-Brabant.

Guicciardini noemde 26 bemuurde steden, ditzelfde aantal wordt in Blaeus tabel genoemd, nl. de vier hoofdsteden

*Leuven, *Brussel, Antwerpen en *s-Hertogenbosch, de drie kleine hoofdsteden *Tienen, *Zoutleeuw en Nivelles (Nijvel) en voorts als steden 'van seer grooter weerden' *Aarschot, *Bergen op Zoom, *Megen, Breda, Diest en Maastricht. Het gezag over deze laatste stad moest Brabant overigens delen met de prinsbisdom van Luik. De veertien overige bemuurde steden zijn *Lier, *Vilvoorde, *Gembloux, Jodoigne (Geldenaken), Hannut, *Landen, Halen, *Zichem, *Herentals, *Eindhoven, *Helmond en Grave. Guicciardini vond verder nog achtien kleine steden zonder muren, nl. Oisterwijk, Oirschot, Turnhout, Hoogstraten, Duffel, Walem, Merchtem, Asse, Tervuren, Duisburg, Overijse, La Hulpe (Terhulpen), *Wavre (Waver), Braine-l'Alleud (Eigenbrakel), Genappe, Geel, Arendonk en Dormaal. Tenslotte ligt in het hertogdom Hoorn nog de stad *Weert.

De plattegronden van Brabantse steden zouden minstens de 26 bemuurde steden moeten omvatten, en gezien de overige provincies toch minstens de helft van de onbemuurde steden. Een totaal van 35 à 40 plattegronden is aannemelijk.

Heerlijkheid Mechelen

De heerlijkheid Mechelen was aanvankelijk Luiks, en later Vlaams bezit. Er is één stad, *Mechelen, waarvan de minuut bewaard is.

Hertogdom Limburg

Onder het hertogdom Limburg was sedert 1288 Brabants, van het hertogdom waren verschillende gebieden afgescheiden, zoals Land van Overmaze, de heerlijkheid Valkenburg en 's-Hertogenrade, welke gebieden in 1364 door Brabant gekocht waren, en het graafschap Dalhem.

De steden zijn *Limbourg, Dalhem, *Valkenburg, *Herzogenrath ('s-Hertogenrade). Daarnaast is er een minuut van *Herve bewaard, dat nergens als stad genoemd wordt. Er ontbreekt dus minstens één plattegrond.

Hertogdom Luxemburg

Het hertogdom Luxemburg, dat sedert 1443 tot de Bourgondische erflanden behoorde, strekte zich in de zestiende eeuw uit over het huidige groothertogdom Luxemburg, de Belgische provincie Luxemburg, de aangrenzende gebieden in Frankrijk, Duitsland (Kreis Bitburg-Prüm) en het zuidoostelijk deel van de provincie Luik.

Twintig bemuurde steden zijn er volgens Guicciardini te vinden, nl. *Luxemburg, *Arlon (Aarlen), Rodemack, *Thionville, Grevenmacher, Koenigsmacker, Diekirch, Virton, *Echternach, Vianden, *Bastogne (Bastenaken), *Montmédy, Neufchateau, *Damvillers, Marville, La Roche-en-Ardenne, Durbuy, Sankt-Vith, *Marche-en-Famenne en Vielsalm. Onbemuurde steden zijn *Yvois (thans Carignan), *Chiny en La Ferté-sur-Chiers. Behalve deze 23 steden zijn er nog een zevental kastelen die als stadjes kunnen doorgaan, te weten Mont St. Jean, Manderscheid, *Bitburg, 'Sauvachi', 'Pambrug', Clervaux en Houffalize.

Er zouden volgens verschillende tabellen 23 steden in Luxemburg moeten zijn, Blaeu karteerde er echter 33; buiten de meeste bovengenoemde ook nog Esch-sur-Alzette, Neuerburg, Remich, Stenay, Villers-la-Montagne en Welschbillig. Wanneer Van Deventer hier volledig

Overzicht van het aantal steden, plattegronden en minuten

Samengevat komen we op het volgende aantal steden per provincie en per band:

	AANTAL STEDEN		
	Guicciardini netkrt.	Van Deventer	minuten (bewaard)
<i>Noordelijke provincies</i>			
Holland	38	39 (34 pl.)	30 (27 pl.)
Friesland	11	11	11
Groningen	2	2	1
Overijssel (met Lingen)	19	17	6
Gelderland	30	25	14
Utrecht	5	5	2
Zeeland	13	11 (10 pl.)	11 (10 pl.)
<i>Zuidwestelijke provincies</i>			
Vlaanderen en Cambrai	61	43 (42 pl.)	23
Artois	12	11 (10 pl.)	5 (4 pl.)
Henegouwen	24	22 16	
<i>Zuidoostelijke provincies</i>			
Brabant en Antwerpen	45	[35-40]	18
Mechelen	1	[1]	1
Limburg	5	[5]	4
Luxemburg	30	[20-25]	10
Namen	4	[4]	2 (1 pl.)
Mariembourg (Henegouwen)	-		1
Totaal	300	186 (184 pl.) + [65-75] = [250-260]	156 (149 pl.)

geweest is, zouden er toch minstens 25 à 30 steden gekarteerd moeten zijn.

Graafschap Namen

Sedert 1429 was Namen in bezit van de Bourgondische hertogen. Het graafschap omvatte in de zestiende eeuw slechts een klein deel van de huidige provincie en telde vier steden: Namur (Namen), *Bouvignes, Charlemont en Walcourt. De stad *Dinant, die samen met *Bouvignes op één minuut staat, behoorde tot het prinsbisdom Luik.

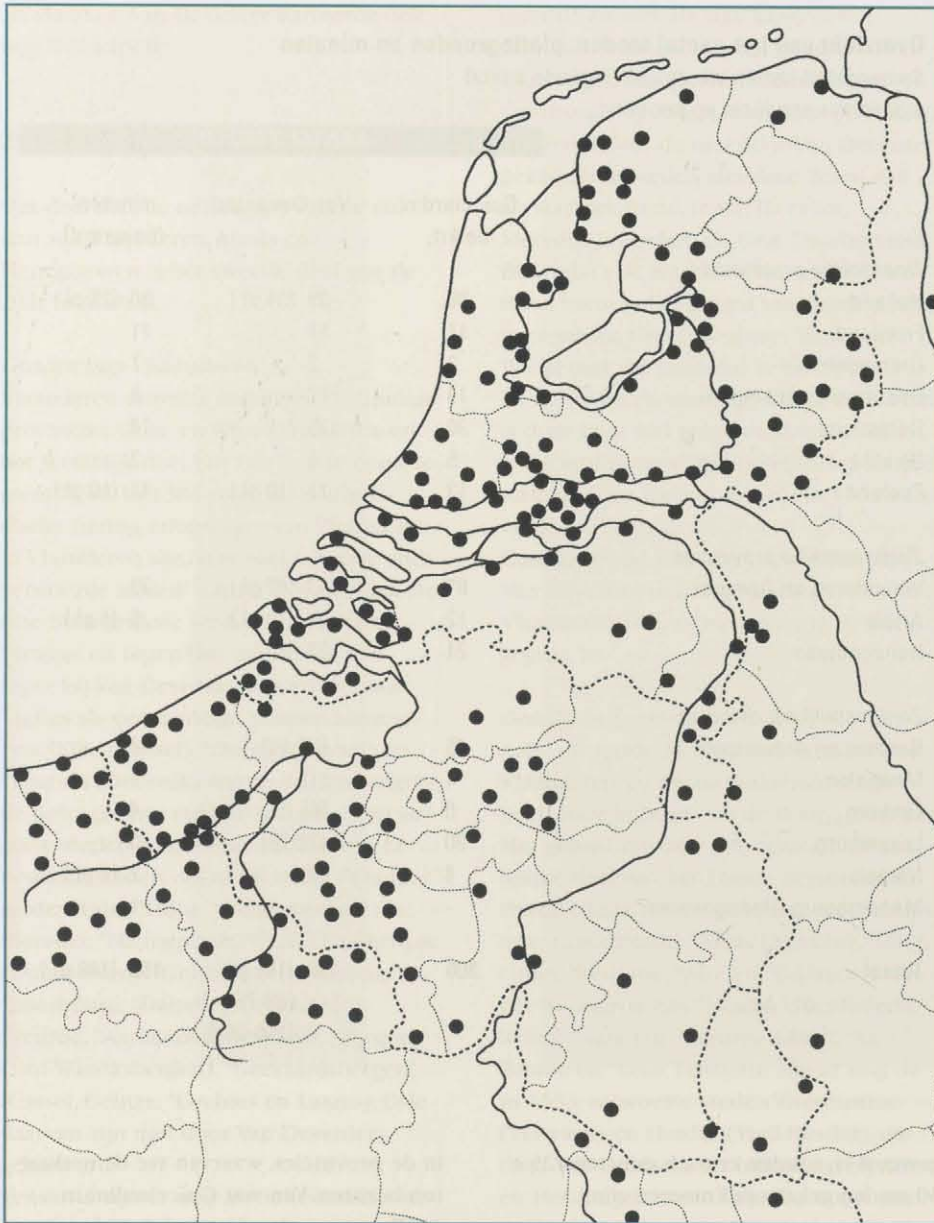
In totaal zouden er 250-260 steden gekarteerd zijn, daarvan resteren de plattegronden van 221 steden. Van 186 steden zijn in totaal 178 netkaarten in twee banden bewaard, met 114 bijbehorende minuten. De verloren gegane derde band zal 70 à 80 plattegronden bevat hebben, daarvan resteren alleen 35 minuten met 36 steden.

Met uitzondering van Vlaanderen is Van Deventer heel nauwgezet te werk gegaan

in de provincies, waarvan we de netkaarten bezitten. Van wat Guicciardini in 1567 ommuurde of besloten steden noemt, heeft hij er maar twee overgeslagen: het kleine Bronkhorst in Zutphen en Renty in Artois. Dat Van Deventer ook het dorp 's-Gravenhage karteerde, kan alleen maar van uiterste nauwgezetheid getuigen. Bij de kleine, onbemuurde stadjes zijn er meer verschillen met Guicciardini. Van Deventer karteerde plaatsen, die bij Guicciardini niet als stad genoemd staan; terwijl andersom Guicciardini steden noemt, die Van Deventer niet gekarteerd heeft. Er is hier vermoedelijk eerder sprake van een andere opvatting van het begrip stad dan van overslaan.

93 % van het door Guicciardini genoemde aantal steden is vertegenwoordigd bij Van Deventer, Vlaanderen en de zuidoostelijke landen niet meegerekend.

In Vlaanderen is Van Deventer nogal onnauwkeurig geweest. Zelfs een van de drie belangrijkste steden, Ieper, is niet vertegenwoordigd. Van de andere besloten steden ontbreken er drie, terwijl er

Kaartje met de door Jacob van Deventer gekarteerde steden.

van de onbemaarde steden slechts de helft gekarteerd is. Slechts 70 % van het aantal steden in Guicciardini's beschrijving is gekarteerd.

In twaalf jaar tijd karteerde Van Deventer 250 à 260 steden, dat is een gemiddelde van 22 steden per jaar of bijna twee steden per maand. Als daarbij in aanmerking nemen dat alleen in de zomer gewerkt kon worden en hij ook nog tussen de verschillende steden moest reizen, zal hij niet meer dan een paar dagen per stad hebben kunnen besteden. Als we dan de kwaliteit van de plattegronden zien, dan blijkt Van Deventer een enorme prestatie geleverd te hebben waarvan we thans de omvang nauwelijks kunnen bevatten.

Noten

1. J.C. Visser, Inleiding. In C. Koeman en J.C. Visser (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. (elk deel). Weesp: Robas; Alphen aan den Rijn: Canaletto; [s.l.]: Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer, 1993-1998.
2. F.J. van Etro, Welke waren de namen van de Zeventien Nederlanden. *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 33 (1979): 126-157.
3. Lodovico Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenooemt Neder-Duytslandt*. Facsimile met toel. door H.H. Zwager. Amsterdam: Facsimile Uitgaven Nederland, 1968.
4. G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica IV* (Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1993), 235-240 met facsimile op ware grootte.

5. J.J.J.M. Beenakker, Grootebroek, in C. Koeman en J.C. Visser (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer: Map 3 Nederland Noord-Holland*. Weesp: Robas; Alphen aan den Rijn: Canaletto; [s.l.]: Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer, 1993.
6. Na de verwoesting van de stad Hesdin in 1553 bouwde Karel V een nieuwe stad Hesdin, die zes kilometer van de oude gelegen was. De nieuwe stad wordt ook wel Hesdinfert genoemd, op de plaats van de oude stad ligt nu Vieil-Hesdin.

Summary

Which towns in the Low Countries were mapped by Van Deventer for Philip II? / Peter van der Krogt

Jacob van Deventer was commissioned in the 1550s to map all the towns in the Low Countries belonging to Philip II. He made his manuscript plans in two series: a series of draft versions ('minuten'), and a series of fair copies. The fair copies were bound in three volumes, of which one has been lost and two are in the Biblioteca Nacional, Madrid. These volumes include 178 maps showing 186 towns. Of the 149 sheets of draft versions (covering 156 towns) still preserved 35 are of towns which were in the lost volume. Here an investigation is made, by comparing the list of towns in Guicciardini's description of the Netherlands of 1567 and on Blaeu's wall-map of the Seventeen Provinces, into both how accurate Van Deventer was in his choice of towns and into deducing which towns were in the lost volume. It is concluded that Van Deventer and Guicciardini agree for the larger, walled towns, but that there is a larger discrepancy for the smaller, open towns. In Flanders, however, Van Deventer was much less accurate: he even 'forgot' to map one of the most important towns, Ieper (Ypres). The lost volume should have included about 65 to 75 maps of towns in Brabant, Luxembourg and Namur. The total number of towns mapped by Van Deventer during twelve years was 250 to 260, that is about 22 per year (summer only).

Noot

Dit artikel is geschreven in verband met de uitgave van de reeks *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, door C. Koeman en J.C. Visser (acht delen uitgegeven door de Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer, samen met eerst uitgeverij Robas en later Canaletto in de periode 1992-1998), waarvan auteur de eindredactie verzorgde, maar is uiteindelijk niet daarin gepubliceerd.

Een klooster, twee plattegronden

Wie heeft er gelijk?

Het klooster Koningsveld bij Delft op Van Deventers plattegrond en op een geschilderde plattegrond van Delft

Van het klooster Koningsveld ten zuiden van Delft bestaan verscheidene afbeeldingen gemaakt in de tijd dat het klooster bestond, van 1252 tot 1572. Twee hiervan geven een goede indruk van de indeling en het uiterlijk van het kloosterterrein. Eén is het schilderij van Delft na de brand van 1536 en de ander de plattegrond van Jacob Van Deventer uit ca. 1556/1557.¹ Beide afbeeldingen vertonen belangrijke verschillen in de weergave van het centrale kloostercomplex. Wie heeft er gelijk? De onbekende schilder of Jacob van Deventer? Archeologische opgravingen brachten uitkomst.

In 1251 gaf graaf Willem II aan zijn tante Ricarde de toestemming om in zijn hof bij Delft een klooster te stichten. Op 2 juni 1252 werd het altaar en het kerkhof van dit klooster door de bisschop van Utrecht gewijd. De naam van het klooster luidde *Campus Regis*, oftewel Koningsveld, verwijzend naar de kroning van Willem II in 1248 tot Rooms-Koning. In 1572 werd Koningsveld in opdracht van de Prins van Oranje in brand gestoken en afgebroken. De Prins, die op dat moment in Delft hof hield, vreesde namelijk dat het klooster, bij een eventuele belegering van Delft door de Spanjaarden, als uitvalsbasis zou dienen.² In de 19de eeuw werden op het terrein bedrijfsgebouwen opgetrokken, die aan het begin van de 21e eeuw voor een woonwijk moesten plaats maken, die toepasselijk de naam Koningsveld kreeg. Op het schilderij van de stadsbrand (afb. 1), dat kort na 1536 moet zijn geschilderd, gaat het klooster schuil onder de lijst. Het kloosterterrein lijkt bebost en wordt in het oosten begrensd door een muur met kleine steunberen. In het noor-

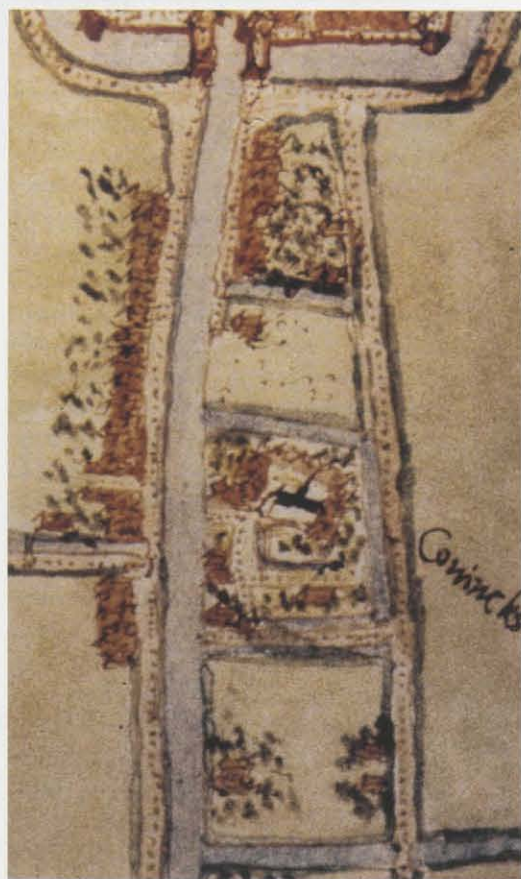

1. Detail van het schilderij van na de stadsbrand van 1536 door onbekende schilder, Gemeente Musea Delft, collectie Stedelijk Museum Het Prinsenhof.

den wordt het terrein begrensd door een smal pad en in het westen door de Schie. Centraal staat de kapel afgebeeld, opgebouwd uit een éénbeukig schip met zadeldak en een veelhoekige koorsluiting. De westtoren vertoont galmgaten en bezit een ingesnoerde spits met kruis als bekroning. Ten westen van de kapel, en evenwijdig aan de Schie is een langgerekt gebouw weergegeven, mogelijk de westelijke bebouwing van een pandhof. Het gebouw heeft een zadeldak met dakpellen en vensters in de muren. Op de stadsplattegrond van Van Deventer (afb. 2) is het kloostercomplex afgebeeld als een omgracht terrein aan de zuidkant te betreden via een poortgebouw. Het noordelijke deel van het complex wordt in beslag genomen door de kapel en een pandhof. De pandhof is onduidelijk gete-

kend, maar lijkt zich uit te strekken richting de Schie. De kapel is éénbeukig en heeft een eenvoudig zadeldak met in het midden een dakruiter of een toren ten noorden van de kapel die er deels achter schuil gaat. Ten zuiden van de kapel is een L-vormige blauwe vlek zichtbaar; waarschijnlijk water. Op het zuidelijke deel van het complex zijn nog drie gebouwen weergegeven.

Tijdens de archeologische campagne in 1988 is op het zuidelijkste deel van het voormalige kloosterterrein de fundering van een (graan)schuur (39 bij 14 meter)

2. Detail van de plattegrond van Delft van Jacob van Deventer, 1556-1557, Bibliotheca Nacional, Madrid.

Ivonne Lempke studeerde

Archeologie aan de Universiteit Leiden, waar zij in 2004 afstudeerde op de bouwontwikkeling van het klooster Koningsveld te Delft. Sinds 2004 volgt zij de Onderzoeksmaster Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast werkt zij vanaf 2003 parttime bij de archeologische dienst van de gemeente Delft.

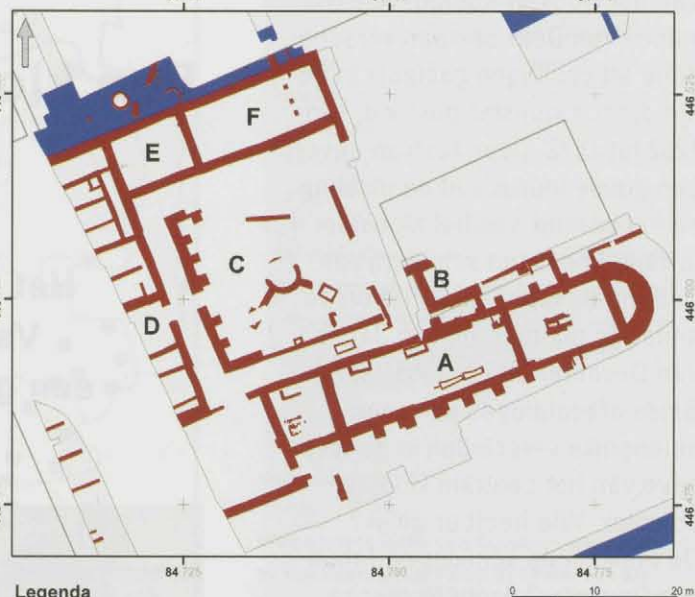

Legenda

- Opgravingsputten
- Muren
- Sloten
- G: Schuur

< 3. Opgravingsplattegrond van het Klooster Koningsveld, gemeente Delft, RHC, vakteam archeologie.

Legenda

- Opgravingsputten
- Muren
- Sloten
- A: Kapel, B: Toren, C: Pandhof, D: Westvleugel; E: Keuken; F: Refectorium

^ 4. Opgravingsplattegrond van centrale deel van het Klooster Koningsveld, gemeente Delft, RHC, vakteam archeologie.

aangetroffen (afb. 3).³ In 2002/2003 zijn de zuidelijke en centrale delen van het voormalige kloostercomplex opgegraven (afb. 4).⁴ In het centrale deel zijn onder meer de funderingen van een pandhof, een kapel en een toren waargenomen (afb. 5). De pandhof had een oppervlakte van ca. 400 m² met in het midden een cisterne om regenwater van de daken op te vangen. Om dit hof zijn kloostergangen aangetroffen. De zuidelijke en westelijke kloostergang had een stenen overkapping, terwijl de noordelijke en oostelijke gang mogelijk een houten plafond of open dakstoel had. In alle vier kloostergangen bevonden zich graven. Op de kloostergangen sloten drie kloostervleugels aan. De westelijke vleugel bestond uit een serie kleine aaneengesloten ruimtes met een breedte variërend tussen drie en negen meter. De noordelijkst gelegen ruimte bevatte een keldervloer van bakstenen. De noordelijke vleugel bestond uit twee ruimtes, waarvan de westelijke waarschijnlijk dienst deed als keuken en de oostelijke als refectorium (eetzaal). Het refectorium had aan de oostelijke zijde drie dragers, mogelijk van een podium. De kapel stond ten zuiden van de pandhof. Het betrof een éénbeukige zaalkerk van ongeveer veertig meter lang en acht meter breed met aan de oostzijde aanvankelijk een rechte en later een ronde of polygonale koorsluiting. In het

schip zijn graven en, op enkele plaatsen, mozaïeken van kleine estriken aangetroffen. In het koor bevond zich een kleine rechthoekige fundering, mogelijk de restanten van een reliekschrijn. Aan de lange zijden van de kapel zijn later steunberen toegevoegd. Deze ontbreken echter in het gedeelte waar de kapel aan de zuidelijke kloostergang grensde. Kennelijk bood de pandhof hier voldoende tegendruk voor het opvangen van spatkrachten van de kapelmuur. Wellicht beschikte de kapel als vrijwel alle kapellen van vrouwenkloosters over een westtribune,

vanwaar de nonnen de dagelijkse koor diensten bijwoonden. De ligging van de kapel ten zuiden van de pandhof wordt over het algemeen als minder gunstig beschouwd, aangezien de kapel, door zijn grote hoogte, het zonlicht en daarmee de warmte van de overige gebouwen en de tuin in de pandhof, wegneemt. De toren was vijf bij vijfenhalve meter, lag ten noorden van de kapel (i.e. ten oosten van de pandhof) en stond los van de kapel. Het betreft hier hoogstwaarschijnlijk een min of meer vrijstaande klokkentoren. Met behulp van bovenstaande gegevens

5. Foto van de funderingen van de kapel, vanuit het oosten, gemeente Delft, RHC, vakteam archeologie.

verkregen uit de diverse opgravingscampagnes is een antwoord te geven op de vraag wie er gelijk had, de onbekende schilder of Jacob van Deventer?

Het langgerekte gebouw op het schilderij van na de stadsbrand en de westelijke vleugel vertonen voldoende overeenkomsten, zodat er gesproken kan worden van een vergelijkbaar gebouw. Op het schilderij ontbreken de overige delen van de pandhof en de noordelijke vleugel, daarnaast staat de toren ten onrechte ten westen van de kapel afgebeeld. Tijdens de opgravingen zijn geen funderingen aangetroffen die diep genoeg waren om een stenen westtoren, zoals afgebeeld op het schilderij, te kunnen dragen.

De overeenkomsten tussen de stadsplattegrond van Jacob van Deventer en de opgravingsplattegrond zijn gerelateerd aan de ruimtelijke indeling van het kloosterterrein. Het door Van Deventer meest zuidoostelijke afgebeelde gebouw komt qua ligging goed overeen met de in 1988 opgegraven fundering van de (graan)schuur. Direct ten zuiden van de kapel tekent Van Deventer een waterpartij die vergelijkbaar is met het slotensysteem waargenomen tijdens de opgravingscampagne van 2002. De door hem onduidelijk weergegeven pandhof strekt zich overeenkomstig de opgravingsplattegrond, ten noorden van de kapel uit en wordt omsloten door meerdere gebouwen. De spits die op het dak van de kapel staat afgebeeld, is echter vermoedelijk niet afkomstig van een niet zichtbare toren ten noorden van de kapel, maar van een dakruiter. Hoewel Van Deventer de hoofdkerken, raadhuisen, kastelen en stadspoorten veelal zo goed mogelijk naar de werkelijkheid tekende, waren zijn weergaven van kloosters en gasthuizen meestal stereotypen, die hij steeds opnieuw gebruikte.⁵ In deze complexen gaf hij vaak enkel de kapel aan, en, zoals Visser schreef, dat nog met een gestandaardiseerd symbool in de vorm van een bouwlichaam met een zadeldak en een kleine torenspits midden op het dak.⁶ Een dergelijke werkwijze volgt Van Deventer ook op zijn plattegrond van Delftse kloosters. Ook hier zijn de meeste kapellen weergegeven met een dakruiter midden op het dak. Wie had er gelijk met zijn weergaven van het klooster Koningsveld? Gelet op het bovenstaande moet er geconcludeerd worden dat het schilderij van de stadsbrand van na 1536 maar gedeeltelijk overeenkomt met de situatie zoals aangetroffen tijdens de opgravingscampagnes. De stadsplattegrond van Jacob Van

Deventer lijkt, wat de ruimtelijke indeling van het kloosterterrein betreft, goed overeen te komen met de tijdens de opgravingscampagnes waargenomen situatie. Van Deventer gaf de situatie echter dermate globaal weer, dat een exacte vergelijking niet mogelijk is.

De auteur is dank verschuldigd aan drs. E.J. Bult, gemeentelijk archeoloog bij de gemeente Delft, RHC, Vakteam Archeologie en dr. G. Vermeer, Leerstoelgroep Geschiedenis van de bouwkunst, Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit van Amsterdam, voor het lezen en becommentariëren van een eerdere versie van dit artikel.

Noten

1. Schilderij van na de stadsbrand van 1536, Gemeente Musea Delft, collectie Stedelijk Museum Het Prinsenhof; plattegrond van Delft van Jacob van Deventer, 1556-1557, Bibliotheca Nacional, Madrid.
2. Raue 1982; Kruisheer 1986; Verhoeven 2002.
3. Bult & Van der Steen 2001a.
4. Bult & Van der Steen 2001b en Bult & Groen 2005.
5. Hoewel Jacob van Deventer over het algemeen als betrouwbaar geldt in de afbeeldingen van deze gebouwen, heeft hij zich ook nog wel eens vergist. In 's-Hertogenbosch is bijvoorbeeld van de meeste kerken de bouwmassa, de toren of de dakruiter correct weergegeven, maar de Jacobskerk en de gasthuiskapel zijn in detail niet geheel juist getekend. Op de kaart van Utrecht heeft de Dom op de bijkant behalve de westelijke toren, nog een toren aan de oostkant erbij gekregen. En in Appingedam is de Nicolaikerkerk getekend als een zaalkerk, hoewel het een hallenkerk was.
6. Visser 1992.

Literatuur

- Bult, E.J. & E.J. van der Steen, Delft, Koningsveld II, *Archeologische Kroniek Holland* 34, blz. 65-66, 2001a.
- Bult, E.J. & E.J. van der Steen, Delft, Koningsveld III, *Archeologische Kroniek Holland* 34, blz. 66-67, 2001b.
- Bult, E.J. & W.J. Groen, Delft, Koningsveld IV, *Archeologische Kroniek Holland* 37, blz. 63-69, 2005.
- Kruisheer, J.G., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel II, 1222 - 1256, Assen, 1986.
- Raue, J.J., *De stad Delft: Vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late Middeleeuwen, Interpretatie van 25 jaar binnenstadsonder-*

zoek, Delft, 1982 (Proefschrift Technische Universiteit Delft).

Verhoeven, G., Koningsveld en het Gasthuis van Delft, in: H. Janssens (ed.), *Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters*, Averbode, 2002.

Visser, J.C., Inleiding. In: C. Koeman & J.C. Visser, *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Landsmeer, 1992

Summary

One monastery, two maps. Who is right? The 'Koningsveld' monastery south of Delft on Van Deventer's map and on a painted map of Delft / Ivonne Lempke

In 1252 a nunnery named 'Koningsveld' (Eng: King's Field) was established south of Delft by Richardis, the paternal aunt of Willem II. 'Koningsveld' was demolished by order of the Prince of Orange in 1572, who was afraid that the invading Spanish forces might use it as a stronghold. Two contemporary paintings depict the nunnery: one by an unknown artist of the situation in Delft after the Great Fire of 1536, and a second of a city map of Delft painted by Van Deventer in 1556-1557. Both depict buildings, but with important spatial differences. The painting of the post-Great Fire situation depicts an enclosed site with a chapel and its western tower in the middle and a building block to the west; the cloister is absent (fig. 1). Van Deventer's map depicts a moated site with a chapel and cloister to the north and a small lake and some outer buildings to the south (fig. 2).

The site of the 'Koningsveld' nunnery has been excavated by the archaeological service of the municipality of Delft during four seasons, of which the last took place during the summer of 2003. The remains of a cloister, three cloister wings, outer buildings, a granary and some small moats were located (fig. 3). The cloister itself was enclosed by a kitchen and rafter to the north, a building block to the west, a tower to the east and a chapel to the south (fig. 4). Both paintings were compared with the excavation plan. The anonymous painter's work considerably contradicted this plan; the absence of the cloister and the misplacement of the tower were the most significant differences. Van Deventer's map, on the other hand, depicted several similarities: the spatial locations of the cloister, the water and the granary corresponded well with the excavated remains. The chapel depicted on the Van Deventer's map however was standardized and disagreed with the chapel foundations located during the excavation. The conclusion was that Van Deventer's map depicted the spatial layout of 'Koningsveld' more closely than the painting of the post-1536 Great Fire of Delft situation.

Onlangs is een tot nog toe onbekende gravure van Antwerpen aan het licht gekomen. (afb. 1) Zij laat toe om enkele onduidelijkheden over de stad en haar versterkingen tijdens de laatste jaren van het Staatse gezag (1577-1585) opnieuw te bekijken en zelfs op te lossen. Tevens bestaat de mogelijkheid dat ze van de graveur Joannes van Doetecum afkomstig zou kunnen zijn en dus ook een tot nog toe onbekende prent uit zijn atelier zou zijn.

De prent stelt een panoramisch zicht op Antwerpen voor, gezien vanuit het oosten. Op de achtergrond komen de doorstoken dijken en onder water gelopen polders voor op het ogenblik dat de Italiaanse prins Alessandro Farnese in opdracht van de Spaans-Habsburgse koning Filips IV met de aanval op de stad Antwerpen startte. Deze finale aanval, die eerder een belegering was met de bedoeling de stad af te sluiten van Zeeland en zo elke toevoer van wapens en voedsel te verhinderen, vond plaats vanaf de zomer 1584 en leidde tot de overgave van de stad op 18 augustus 1585. Dit gebeuren ging de geschiedenis in als de 'val van Antwerpen'.

De kopergravure is anoniem en meet 24,2 cm bij 68 cm. Ze is gedrukt op twee platen en draagt bovenaan in het midden het wapenschild van het Markgraafschap Antwerpen. In de linker lijst bovenaan staat volgende tekst: *'Conterfaijtsel vande Blockhuijsen ende door/steken der dijcken op der Schelden tuschen / die Brabanders ende die Spaignairden / in sulcker formen als sij waren A°. 1584 / inden Somer.'* In de rechter lijst bovenaan staat de Franse vertaling: *'Pourtraict au naturel des fortères et / trenchées des Djckes sur L'escault, tât / de la part*

Prof. dr. ir. arch. P. Lombaerde

(57 jaar) is hoogleraar architectuurtheorie aan het Hoger Instituut voor Architectuurwetenschappen Henry van de Velde, Associatie Universiteit en Hogescholen Antwerpen. Hij is stichtend lid van het Centrum voor Stads geschiedenis van het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen.

Een onbekende gravure van de Antwerpse versterkingen in 1584 onlangs aan het licht gekomen

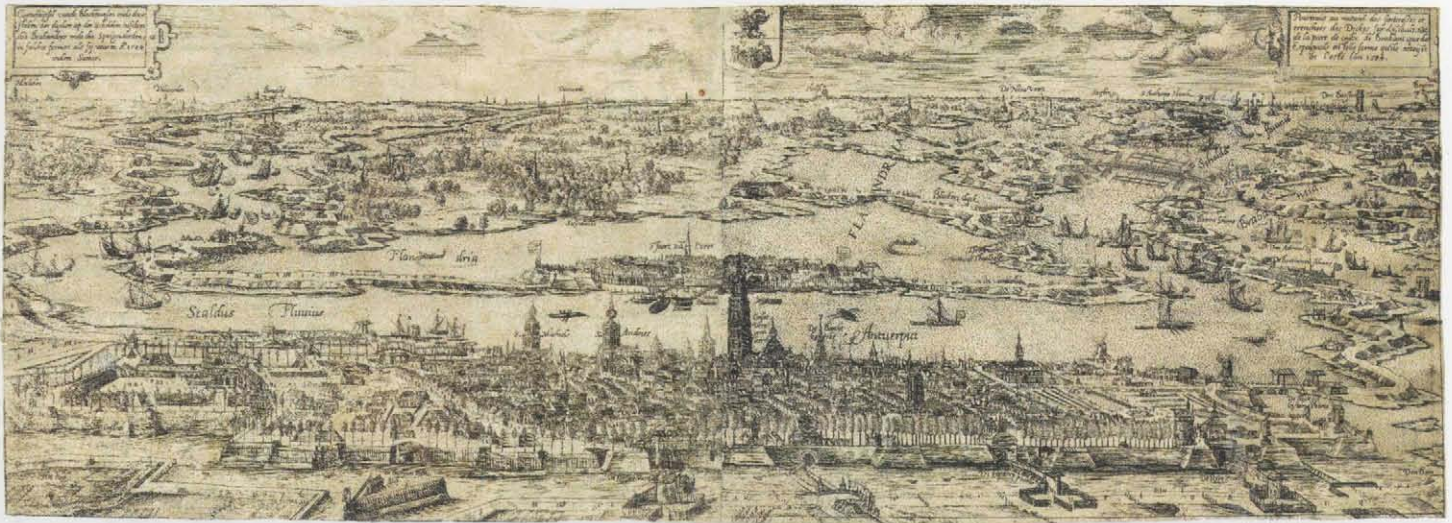
de ceulx de Brabant que des / Espaignols en telle forme qu'ils estoijt / en l'esté lan 1584. Het is een zeer zeldzame gravure, mogelijk het enig bewaarde exemplaar en kwam bij het antiquariaat van de gebroeders Haas (Duitsland) in december 2004 voor het eerst aan het licht. In geen enkele inventaris van iconografie van Antwerpen komt ze voor, noch in catalogi van prentenkabinetten in Europese steden.

Forten langs de Schelde

Deze gravure geeft een panoramisch overzicht over zowel de stad Antwerpen, met deels ontmantelde citadel, als over forten en schansen ten noorden en ten westen van de stad (inclusief Vlaams Hoofd) tijdens de zomer van 1584. Heel wat versterkingen langs de Schelde, Rupel en op de linkeroever werden afgebeeld. In feite kan de bovenhelft van de prent afzonderlijk worden beschouwd. Ze geeft een breed overzicht over de Scheldeloop, vanaf Dendermonde over Temse, Rupelmonde en Kruikeke op de linkeroever tot aan fort het Veer gelegen vlak tegenover de stad Antwerpen, en vervolgens over Liefkenshoek en Doel tot aan St.-Anthonishoek. Eigenlijk geeft dit panoramisch beeld een overzicht over alle dijken, doorsneden, forten en doorgangen, waar zich de strijd om Antwerpen afspeelde.¹ Een overzichtsplan van deze dijken en ondergelopen polders is ook in de *Geschichtsblätter* van Frans Hogenberg terug te vinden. Het is een prent, die in plattegrond de forten, dijken, gehuchten en gemeenten ten westen van de stad Antwerpen voorstelt en gedateerd staat op 22 december 1584. Jammer genoeg wordt slechts een fragment van de stad op deze kaart opgenomen, maar wel met open citadel.² Aan de samenloop van de Dijle en de

Rupel werd fort Tongskken voorgesteld; aan de horizon van de prent ligt Mechelen. Ook het kanaal van Willebroek of 'De vaert naer Brussel' staat op de prent, met op de horizon Vilvoorde en Brussel. Fort Margriet of 'Margrietens chans', stevig in handen van de Staatsen, bevindt zich op de samenvloeiing van Rupel en Schelde. Daar tegenover ligt op de linker Scheldeoever Rupelmonde, Kruikeke, Basel en Temse. Al deze plaatsen zijn in handen van de Spaanse legers. Meer naar Antwerpen toe ligt het fort van Hoboken tegenover de schans van Burcht, die door de Spanjaarden in 1583 werd opgetrokken om de Antwerpse scheepvaart stroomopwaarts de Schelde te verhinderen. Tegenover deze versterking hadden de Antwerpenaren met hulp van de Staatsen het fort Teligny opgetrokken (wel voorgesteld op de kaart, maar niet met naam aangeduid), dat de stelling van Burcht onder controle moest houden. Dit fort werd gebouwd om de schepen die langs de bres in de Scheldedijk zouden doorvaren, onder vuur te nemen. Sommige namen van plaatsen en forten werden in ferrogallische inkt achteraf op de kaart aangebracht, soms als correctie van verkeerd benoemde gemeenten of forten. Zo werd bijvoorbeeld de naam Basel bovenop 'Cruykeke' geschreven en werd 'Temsche' op 'Basel' met donkere inkt aangebracht.³

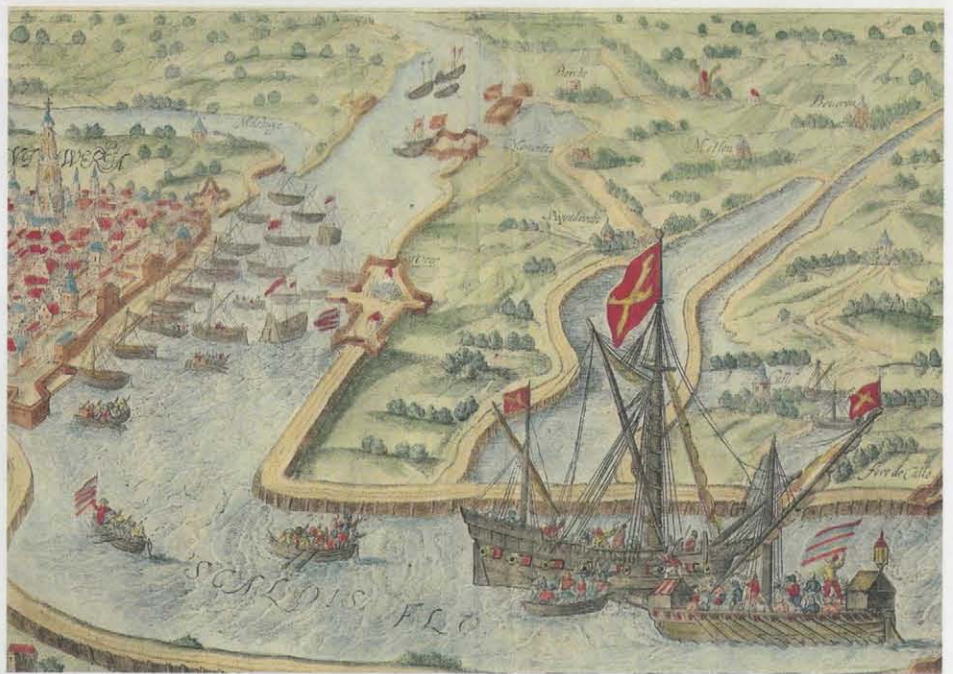
Opvallend is dat de schrijfwijze van de letters in handschrift geheel overeenstemt met deze van de gegraveerde namen. Mogelijk zijn deze correcties en aanvullingen door de maker van de kaart zelf aangebracht. Deze correcties zouden er kunnen op wijzen dat men met een proefdruk heeft te maken, die mogelijk als eenmalige druk kan worden beschouwd. Dit zou ook het kleven van de brug van Farnese op de kaart kunnen verklaren. Mogelijk heeft de overgave van Antwerpen een klein jaar later de uitgave van deze

1. Panoramisch zicht op Antwerpen en de door-gestoken dijken, vanuit het oosten in vogelvlucht gezien, Anoniem, 1584.

prent, die vanuit Staats oogpunt werd opgesteld, verhinderd of commercieel nog weinig aantrekkelijk gemaakt. Een mogelijke toeschrijving aan een auteur is vrijwel onmogelijk, maar het zou kunnen dat de protestant Joannes van Doetecum, die vanaf 1578 de zijde van prins Willem van Oranje had genomen en vanaf 1583 in Deventer werkzaam was, deze prent heeft vervaardigd. In 1584 maakte hij kaarten voor militaire doeleinden, misschien heeft deze prent eenzelfde opzet gehad. Vanaf het fort Veer (Vlaams Hoofd) loopt de Schelde stroomafwaarts langs een reeks forten op linker- en rechteroever (de namen in cursief komen niet op de prent voor):

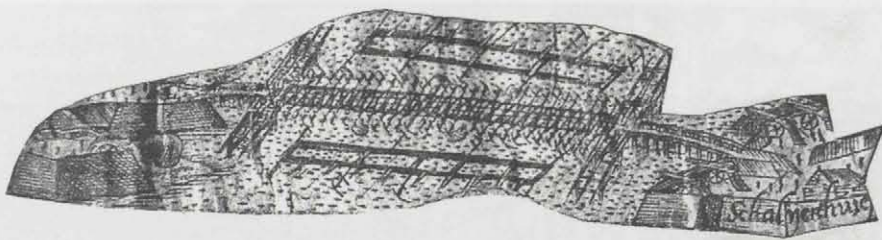
Linkeroever: fort Toulouse, Loopschans, St.-Sebastiaan, St.-Maria schans, fort De Perel, Spei (St.-Ambrosius of Stoofgadt), Liefkenshoek, het meer landinwaarts gelegen fort St.-Antoniushoek, en Doel. Deze schans was pas in december 1584 voltooid en werd daarom waarschijnlijk slechts gedeeltelijk getekend. Ze werd ook niet bij naam op de prent aangeduid. *Rechteroever:* Boerinnenschans, Boerenschans, St.-Petrus, St.-Filips, Kruisschans, Lillo en Blauwgaren. Verderop werden ook nog 'Den Batsen Toren' en Bergen op Zoom aangeduid. Meer landinwaarts komen ook de namen van Oordam en Stabroek voor. De Kauwensteine Dijk mondt uit op fort Peckgat. Austerweel ligt in geïnundeerd gebied. Daar lag een deel van de Antwerpse vloot gemeerd. Het belangrijkste schip werd met de naam 'Den Admiraal' aangeduid.⁴ Dit was het admiraalschip, een kromstevan met als naam 'De Trouwe', en stond tijdens de

2. Afbeelding van 'Den Admiraal', het belangrijkste schip van de Antwerpse vloot. Op deze prent is het schip in handen van de Spaanse Habsburgers en wordt het gekaapt door het Hollandse oorlogsschip 'De Zwarte Gallei'. Deze aanval gebeurde op 29 november 1600. (Uit: JJ ORLERS en H VAN HAESTENS, *Den Nassauschen laurencrans*, Leiden 1610, tegenover f°160).

jaren 1584-85 onder het gezag van admiraal Jacob Jacobsen.⁵ Het was een groot oorlogsschip met 16 tot 17 geschutsstukken. Het waren ijzeren gotelingen, die tot 5.0000 pond wogen en kanonkogels van 2,3 pond konden afvuren.⁶ (afb. 2) Het fort Veer lijkt een van de belangrijkste versterkingsplaatsen rond de stad te zijn. Regelmatig wordt in de Collegiale Aktenboeken melding gemaakt van de opvoering van 'karewielen' en 'trekpeerden' die naar de linkeroever gebracht worden om de versterking van het Veer

verder te voltooien.⁷ Ook wordt verboden om 'over 't Veer in Vlaanderen te gaan, om de werken aldaar gemaekt wordende, af te spieden, en aen den vijand daarvan kennis te geven'.⁸ Om de palissaden ter versterking van het Veer te maken, gebruikt men oude balken afkomstig van het Minderbroederklooster. Ook worden heel wat bomen op de wallen aan de Katteberg gerooid voor deze palissaden. Nog op 3 september 1584 krijgt Janne Schyn de opdracht om het fort van Toulouse en de omgevende veldversterkingen in 'goede staat' te herstellen.⁹ Waarschijnlijk was dit nodig omdat men op de hoogte was van de plannen van Alessandro Farnese om langs een verkorte vaarroute tussen de forten Burcht en Sint-Maria materiaal aan te voeren voor de bouw van de schipbrug. Op de linkeroever zijn ook nog een aantal forten, dijken, gemeenten en dergelijke afgebeeld en geïdentificeerd met

3a. Afbeelding van de schipbrug van Farnese, zoals ze op de thans besproken prent van Antwerpen voorkomt. Deze 'papillotte' werd in uitgesneden vorm op de gravure gekleefd.

3b. De op de gravure gekleefde 'papillotte'.

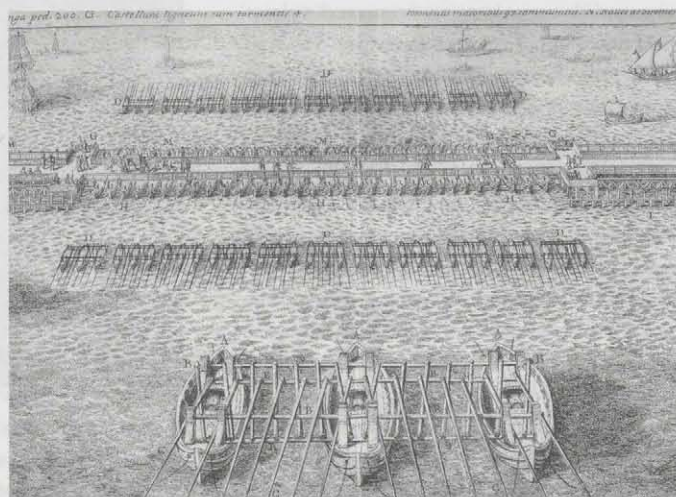
naam. Zo ligt achter het geïnundeerd gebied van het fort Veer de Blokkersdijk en het fort St.-Franciscus, dat in handen was van de Spaanse troepen (zie bijvoorbeeld de Bourgondische vlag). Ook werd 'De Nieuwe Vaert', die Alessandro Farnese had laten graven om materiaal langs de Schelde en de Moervaart voor de constructie van de scheepsbrug aan te voeren, werd aangegeven op de prent. Dit is het kanaal van Stekene dat tussen de Moervaart en Kallo dient gesitueerd te worden. Ter hoogte van Kallo werden bouwerven ingericht om het aangevoerde materiaal vanuit Gent, het Waasland en Denemarken (1500 scheepsmasten) te stapelen en te verwerken in de nieuwe scheepsbrug.

De schipbrug van Farnese

(afb. 3a) (afb. 3b) (afb. 4) (afb. 5)

Een afbeelding van de scheepsbrug van Alessandro Farnese komt ook op de kaart voor.¹⁰ Deze brug, pas vanaf de juli - augustus 1584 in opbouw, werd op de gravure gekleefd als een 'papillotte'. Op het ogenblik dat de eigenlijke gravure werd gemaakt, was de bouw van de brug nog niet gestart. Het lijkt dus dat men een correctie achteraf heeft willen aanbrengen en daarom de brug, nog voor ze voltooid was, toch heeft willen toevoegen aan de gravure door ze er op te kle-

4. Gezicht op de schipbrug van Farnese, gezien vanuit de Schelde stroomopwaarts. Detail. (Uit: F. Strada, *De bello belgico decas secundas*, Rome 1647, blz. 238).

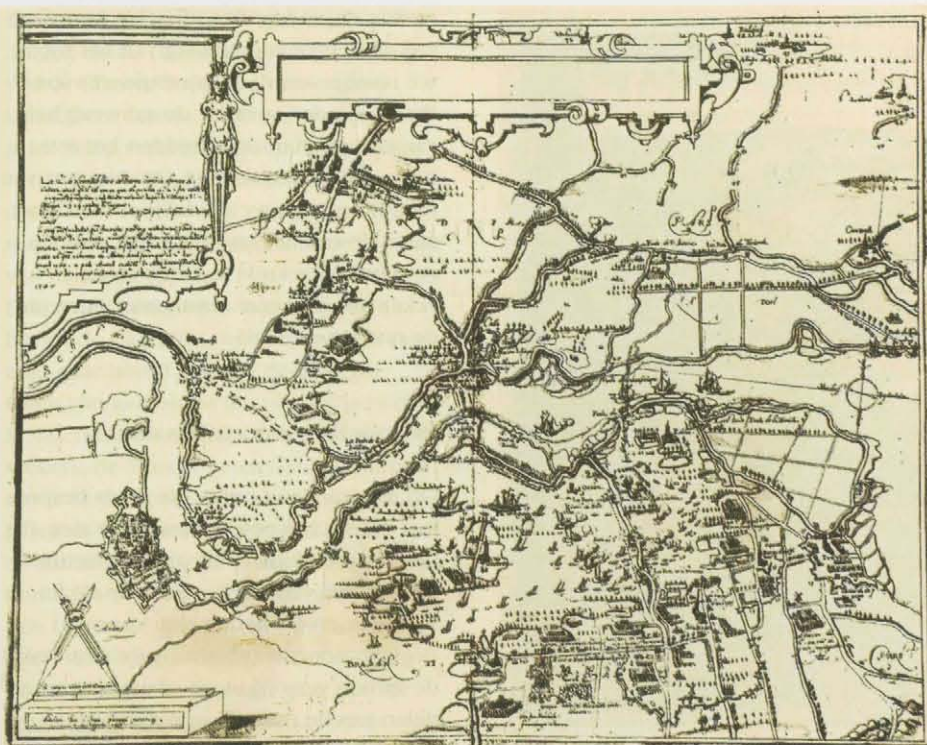
ven. Dit verklaart misschien ook het feit dat de brug niet geheel op de juiste plaats werd gesitueerd. Op de gravure lijkt ze de forten De Perel en St.-Filips met elkaar te verbinden, i.p.v. de forten St.-Maria en St.-Filips. Daardoor ligt de brug te schuin en voor een deel teveel stroomafwaarts. Merkwaardig is echter dat de gegraveerde en gekleefde strook - wat de tekening betreft - perfect kan ingepast worden in de grotere gravure. Op deze kleefstrook staat onderaan rechts: 'Schalijenhuis(s)', een verschrijving voor *Schaliënhuis*.¹¹ Op een prent uit de *Geschiedtsblätter* van Hogenberg, waarop de belegering door Farnese vanuit het westen wordt weergegeven, staat op een huis, vlakbij het fort St. Philippus gelegen, de benaming 'Schalons huis', ook een ver-

schrijving voor 'Schaliënhuis'. Het draagt de vlag van de Spaanse Habsburgers en is dus in handen van Farnese. De benaming 'Schaliënhuis' komt meermaals voor huizen met rode of blauwe dakpannen. In grote lijnen is de brug zelf correct weergegeven: een centraal gelegen schipbrug in de Schelde, die aan beide zijden aansluit op een vast palenwerk. Ook werden de twee rijen verankerde schepen voor en achter de schipbrug en ter verdediging ervan, afgebeeld. Het model waarop de graveur zich heeft geïnspireerd is echter niet gekend. In heel wat prenten van Frans Hogenberg komen ook afbeeldingen van deze schipbrug voor.¹²

De 'Zuid-Nieuwe Stad' (afb. 6)

Interessant is de weergave van de 'Zuid Nieuwe Stad', gelegen tussen de citadel en het zuidelijk deel van de stad Antwerpen. De schaakbordvormige schikking van huizen in deze nieuwe aanleg

sluit goed aan bij een stedelijk ontwerp van ca. 1570-1572, dat in het Antwerpse stadsarchief wordt bewaard.¹³ Men merkt o.a. het zogenaamde *Somerhuis* op, dat na de overgave van de stad bewaard bleef.¹⁴ Ook de katten zijn reeds op de bastions aan beide zijden van de Begijnenpoort aangegeven, alsook op twee bastions van de citadel (het is onzeker of dit wel een natuurgetrouwe weergave is), maar nog niet op het St.-Michielsbastion en verder. Mogelijk zijn de beide katten op het St.-Michielsbastion pas vanaf de eigenlijke belegering door Farnese opgericht, dus na september 1584. Maar deze voorstelling dient wel nader onderzocht te worden, omdat de tekening van het St. Michielsbastion niet geheel overeenstemt met deze op de kaart van Pieter

5. Pierre Le Poivre: Situatietekening van Antwerpen en omgeving tijdens het beleg van 1585 door Alessandro Farnese, met aanduiding van de belangrijkste forten, dijken en de schipbrug over de Schelde. Deze tekening komt voor uit de *Recueil de Plans van de Bergense ingenieur P. Le Poivre*, tussen 1616-1619 samengesteld. (Copyright Koninklijke Bibliotheek Albert I, Afd. Handschriften, 19.611).

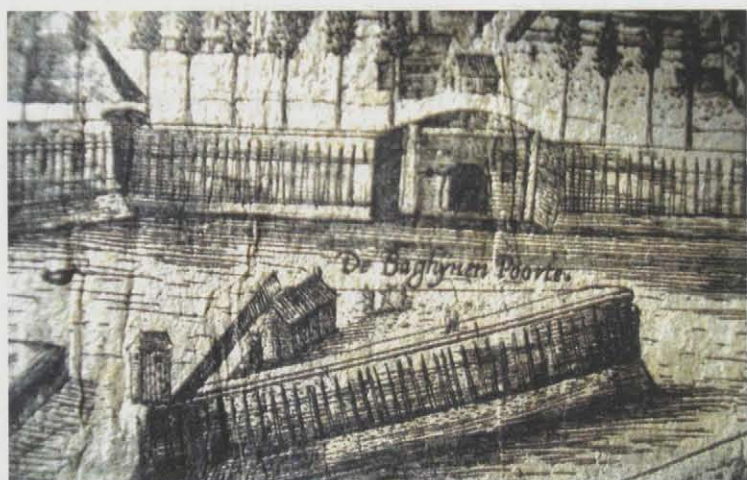
hoogte van de Kronenburgpoort aan het 'Houten-Hoofd' Scheldewaarts. Deze opdracht zou op 3 september 1584 door de stad Antwerpen aan Meester Andries, meestertimmerman, zijn toegekend, opdat op deze wijze de belegeraar buiten de stad zou kunnen gehouden worden.¹⁵

Het ravelijn aan de Begijnenpoort

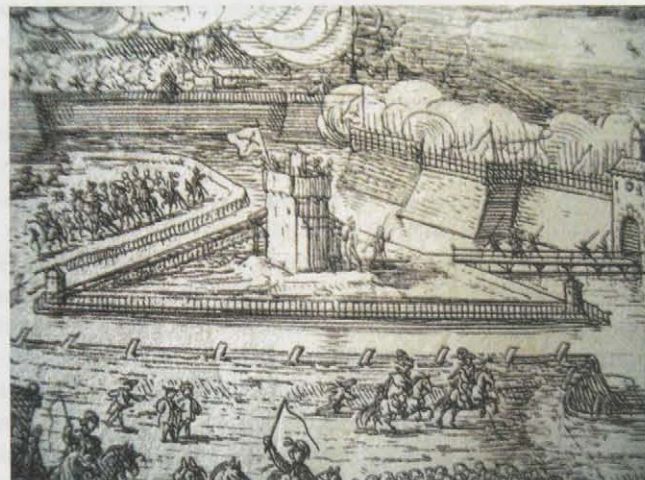
Bijzonder boeiend is de voorstelling onderaan de prent van een ravelijn, gelegen recht voor de Begijnenpoort (afb. 7). In menige publicatie wordt gesteld dat dit voorwerk pas van ca. 1626 zou date-

ren.¹⁶ Het merkwaardige op de thans besproken gravure is juist dat dit ravelijn wordt afgebeeld. Het is de oudste en mogelijke enige afbeelding van het 'ravelijn oft bollewerck, dat gemaect sal worden voor de Bagynepoorte van dese stad Antwerpen...'.¹⁷ Volgens de bewaarde schepenregisters werd op 15 september 1584 besloten om dit eerste voorwerk van de Spaanse omwalling te bouwen. Het was volledig in aarde, aan de binnenzijde 80 voet breed en twintig voet uitstekend boven het maaiveld. De lengte van de facen bedroeg voor elk 300 voet, 'soo dat byden ingeniaire goet sal bevonden worden'.¹⁸ Deze ingenieur is kapitein Abraham Andriessen, die samen met ingenieurs als Hans Vredeman de Vries, Hendrik van Paesschen, Meester Joris, Guillaume Paenecker, Dirk van Molle en hoofdtimmerman Albrecht (Meester Aelbrecht) bij heel wat verdedigingswerken van Antwerpen betrokken was.¹⁹ Er zou bovendien een borstwering, 20 voet breed en zes voet hoog, opgetrokken worden. De bekleding van deze aarden constructie gebeurt met 'soyen' of aarden zoden, die de aannemer mag 'steken' in 'alle weyen'. Zelfs de minimum afmetingen van de aarden zoden worden opgegeven: achttien duim lang, zeven duim breed en vier duim dik. Ook zouden vijf lagen dienen aangebracht te worden. Rijshout houdt de aarden zoden op hun plaats. Rond het fort komt een brede gracht voor, 100 voet breed en 10 voet diep, 'gelyck tselve behoort, om loffelyck werck tr maecken'.²⁰ Het teveel aan grond dat uit de gracht wordt gehaald kan aangewend worden voor ophoging

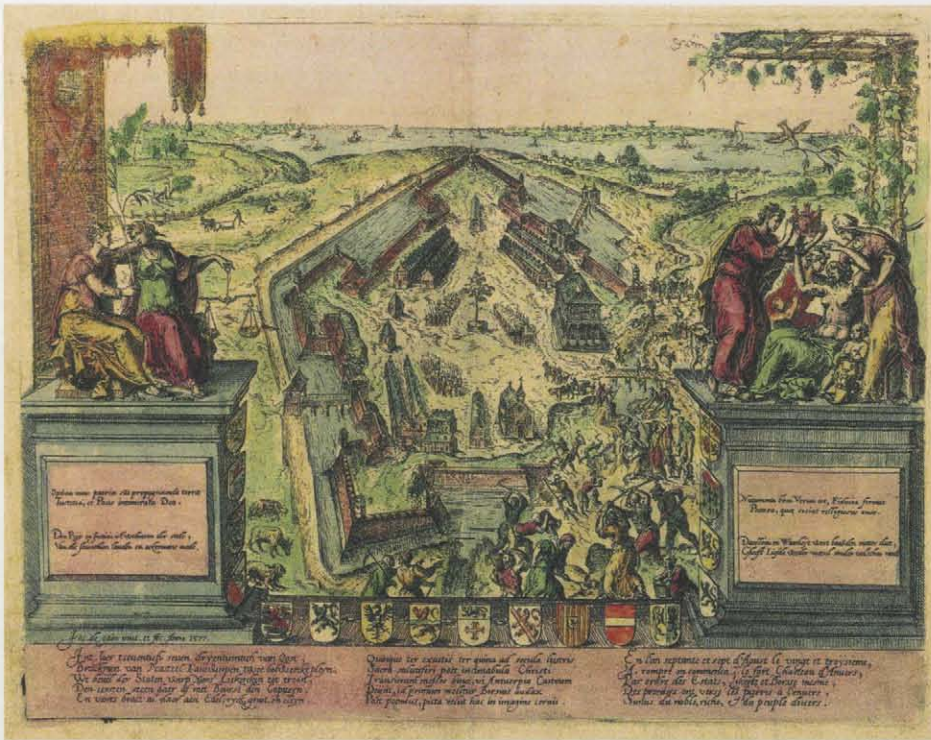
van der Heyden. Mogelijk is dit gedeelte van de kaart minder nauwkeurig en dient de voorstelling van de aansluiting tussen Kronenburg en St.-Michiels met de grootste voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden. Wel komen er palissades voor ter

6. Afbeelding van het ravelijn in 1584 gebouwd door de Antwerpenaren voor de Begijnenpoort. Detail uit de thans besproken gravure.

7. Het 'Luyse fort' of ravelijn, gelegen voor de Begijnenpoort, in 1624 opgericht op de plaats van het ravelijn uit 1584. Detail uit een prent van Theodoor van Thulden, met de blijde intrede in 1635 van kardinaal-infant Ferdinand in Antwerpen. (Uit: C. Gevartius, *Pompa Introitus honoris Ferdinandi Austriaci...*, Antwerpen, 1640, folio 5, plaat 3).

8. Jacob de Gheyn II. Zicht op de citadel van Antwerpen, met open front naar de stad toe, 1577. (Antwerpen, Verzameling *De Oude Borze*)

van de keel van de ravelijn, alsook voor de afwerking van de contrescarp, gelegen aan de buitenkant van de gracht voorafgaand aan dit ravelijn. Aan de aannemer worden 'tstestich kerren, hondert pypgallen (kruiwagens) ende hondert deelen, waer op daennemer sal ghehouden syn, teynde vande volmaeckinge van syn werck, de voors. kerren, pypgallen ende anderssints, te doen repareren...'.²¹ Het bestek wordt geleverd door ridder Jan Junius de Jonge, oud-burgemeester en schepen van Antwerpen en door jonker Godevaert Montens, eveneens schepen. Zij bepalen de voorwaarden en stellen het bedrag van het bestek vast, in ruggespraak met burgemeester Marnix van Sint-Aldegonde en met ingenieur Abraham Andriessens. Het bedrag voor de bouw van het fort wordt op 5000 geraamd. Wel wordt gesteld dat het ravelijn 'binnen XIII daghen...in defensie (te) brengen', hetgeen vrij snel is maar gebruikelijk in oorlogstijd.²² De fortificatiemeesters van de stad Antwerpen staan in voor het leveren van de nodige karren en werklieden. Op de prent is bovendien te zien dat de keel van het ravelijn open en recht is. Er staat een wachthuis aan de rand van de binnenplaats en vlak tegen de zuidelijke face. Boven op de saillant staat een arkel in hout. Er wordt duidelijk geen brugverbinding met de Begijnenpoort voorge-

steld en de nog behouden brugpeilers zijn niet zichtbaar. De poort wordt ook in gedichte vorm afgebeeld. Ze was immers reeds in februari 1579 gesloten, omdat de prins van Parma reeds de stad bedreigde. Wat nu deze voorstelling van het ravelijn voor de Begijnenpoort betreft, mogelijk is het de oudste afbeelding ervan. Na de overgave van de stad aan Farnese werd op 9 november 1585 beslist om de citadel weer in haar oude vorm te herstellen.²³ Het glacis van de citadel en van de jointe werd in zijn oorspronkelijke staat hersteld en de katten op het St.-Michielsbastion werden geëffend. Ook werd het ravelijn voor de Begijnenpoort ontmanteld. Door al deze maatregelen lag de citadel terug geïsoleerd van de stad en kon vanuit de werken, die de Staatsen in de omgeving ervan hadden opgericht, niet meer bestreken worden. Tussen 1587 en 1589 werden twee ravelijnen voor de citadel opgetrokken.

Wel zien we het ravelijn terug afgebeeld op de kaarten van Van Thulden (1640), Frederik de Wit (zie Joris Hoefnaegel, met toevoeging van beide ravelijnen voor de citadel en ravelijn voor de Begijnenpoort), Joan Blaeu (1649) en op Pieter Verbist's kaart 'Antverpia constructionis ejus primordia et incrementa' (1662 (?) en 1678).²⁴ (afb. 8) Het betreft hier het herbouwde ravelijn, dat na 1624 min of meer op dezelfde plaats en met nagenoeg dezelfde vorm werd opgericht. Het voorwerk krijgt vanaf nu de naam 'Het Luysse fort'. Ook op het stadsgezicht van Theodoor van Thulden, dat vanuit het

oosten de stadswallen afbeeldt, komt een vrij duidelijke voorstelling van het nieuwe ravelijn aan de Begijnenpoort voor.²⁵ Wat bijzonder opvalt is de aanwezigheid van een redoutetoren midden het *terre plein* van de versterking. Op de prent van Joan Blaeu zien we duidelijk dat de binnenzijde van het ravelijn in het midden naar buiten geknikt is. Deze vorm is zeker niet overeenkomstig met deze van de ravelijn uit 1584.

Voorstelling van palissades

Op de anonieme prent, die thans besproken wordt, zijn ook palissades te zien, die zowel op de jointe als op de courtines en bastions van het fort Veer op de linkeroever, en op het ravelijn voor de Begijnenpoort werden aangebracht. Enkel de aarden versterkingen of aarden onderdelen van de omwalling werden aldus op hun flanken van deze houten constructies voorzien. Hun functie bestond erin de aarden wallen stormvrij te maken. Dit was niet nodig op de courtines en bastions van de citadel en van de Spaanse omwalling, omdat deze stenen constructies door hun materiaalkeuze reeds stormvrij zijn.

Op slechts weinige prenten van de Spaanse omwalling en haar versterkingen zijn zulke palissades afgebeeld. Zo zien we op een gravure uit Guicciardini's *Description de tous les Pays-Bas*, in 1613 uitgegeven door Jan Jansz. in Arnhem, op de aarden wallen van het fort Veer langs de Scheldezijde eveneens zulke houten constructies.²⁶ Deze bijkomende versterkingen aan de wallen kwamen meestal enkel in oorlogstijd voor.

De stad Antwerpen en de Spaanse omwalling in vogelvlucht

De voorstelling van de stad Antwerpen en de Spaanse omwalling werden in perspectief afgebeeld, maar met een lage horizonlijn. Daardoor kan weinig van de plattegrond afgebeeld worden en staan de verschillende bouwwerken zeer dicht achter elkaar opgesteld. Wel hebben we een goed beeld op de Spaanse omwalling zelf en op de citadel met jointe. Zo werden de monumentale stadspoorten (de 'Kaysers Poort' of Keizerspoort, de 'kipdorp poorte' of Kipdorppoort en de 'Roye Poort' of Rode Poort) zo duidelijk mogelijk afgebeeld. De bastions en courtines werden eerder schematisch voorge-

steld. Ook de walgracht met brugverbindingen en de Herentalse Vaart ter hoogte van de Blauwe Toren werden opgetekend. Deze laatste werd wel voorgesteld, maar werd verkeerdelijk als 'Den Huijvetertoren' (Huidevetertoren) aangeduid. Deze toren werd ook gegraveerd, maar lag meer noordwaarts in de richting van de Kipdorppoort.

Een aantal kerktorens steken duidelijk boven de stad uit. Achtereenvolgens van zuid naar noord werden de volgende toren van kerken en kloosters afgebeeld: St.-Michiels, St.-Andries, Onze Lieve Vrouwekerk, de 'Borch kerck' (St.-Walburgis) en de St.-Jacobskerk. In de noordelijk gelegen Nieuwstad werd het Oosters huis of Hanzehuis in volle pracht voorgesteld, temidden van de nog onbebouwde eilanden tussen de Middenvliet en Timmervliet. Maar hert is duidelijk dat op deze prent de meeste aandacht gaat naar de versterkingen van en om en rond de stad. Daar vonden midden 1584 de meeste gebeurtenissen en krijgsverrichtingen plaats, zowel op het water als op de dijken en in de poldergebieden.

Met dank aan kolonel Robert Gils voor de identificatie van een aantal forten en voor de kritische interpretatie van de namen van forten die op de prentvoorkomen. Ook dank aan Dr. Charles van

den Heuvel, voormalig conservator van de verzameling Bodel Nijenhuis van de Universiteit Leiden voor gegevens over het gebruik van gekleefde strookjes op kaarten en prenten.

Noten

- Beschrijvingen hiervan zijn terug te vinden in: P.C. Bor, *Oorsprongk, begin ende vervolgh der Nederlandsche Oorlogen*, Amsterdam 1679; L. van der Essen, *Alexandre Farnèse prince de Parme gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*, Brussel, 1935, deel IV; F. Prims, *De groote cultuurstrijd. Tweede boek. De Christelijke Republiek 1581-1585*, Antwerpen, 1943; J. Van Roey, *De val van Antwerpen 17 augustus 1585 – voor en na*, Antwerpen, 1985.
- Zie F. Hellwig (ed.), *Frans Hogenberg. Gekichtsblätter*, Nördlingen, 1983, prent nr. 71. Er bestaat ook een prent van Hogenberg die de toestand van de belegering door Farnese vanuit het oosten gezien, in panoramisch beeld weergeeft. Nu ligt Antwerpen aan de horizon. Dit beeld is dus juist tegenovergesteld wat het gezichtspunt betreft, aan de prent die we thans bespreken. De prent van Hogenberg draagt als datum het jaar 1585.
- H. Nalis, *The Van Doetecum Family. Provisional text of front and back matter*, (The New Hollstein. Dutch & Flemish Etchings, Engravings and woodcuts 1450-1700), Rotterdam, 1998, blz. V.
- Ook wordt het schip 'De Admiraal' afgebeeld op een prent in: J.J. Orlers en H. van Haestens, *Den Nassauschen Lauren-Crans*, Leiden, 1610, afbeelding toegevoegd aan f°160r°.
- G. Asaert, 'Een brug te veel - Antwerpse schepen 1584-1585', in: J. Coopmans en A.M.D. van der Veen (eds.), *Van Blauwe stoep tot citadel. Varia historica Brabantica nova Ludovico Pirenne dedicata*, 's-Hertogenbosch, 1988, blz. 129-140. Admiraal Jacobsen sneuvelde tijdens gevechten aan de Kauwensteine dijk op 26 mei 1585.
- Ibid., blz. 131.
- Antwerpsch Archievenblad*, 1ste reeks, deel 5, blz. 372.
- Ibid., blz. 372.
- Ibid., blz. 369.
- P. Lombaerde, 'De brug van Alexander Farnese tijdens het beleg van Antwerpen juli 1584-maart 1585', in: *Jaarboek 1985/86 Stichting Menno van Coehoorn*, s.l., 1986, blz. 15-27.
- F. Hellwig (ed.), o.c.
- J. van den Nieuwenhuizen, 'De iconografie van het beleg van Antwerpen in 1585', in: *Antwerpen. Tijdschrift van de Stad Antwerpen*, ..., blz. 74-85. De meest gelijkende afbeelding is deze van Frans Hogenberg, genummerd 217. Zie hierover vooral: F. Muller, *De Nederlandsche Geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, Amsterdam 1863-1870, dl. 1, blz. 39-60.
- SAA, ICO, 26.11.C.
- P. Genard, *Anvers à travers les âges*, Brussel, 1888, 2 delen, dl.2, blz. 90, noot 4.
- Antwerpsch Archievenblad*, 1ste reeks, deel 5, blz. 370.
- W. Couvreur, 'Antwerpse vestingbouw na 1542', in: *Om en rond de Antwerpse vesten*, (tent. catalogus Belgische Lloyd, Antwerpen, 23.11. tot 9.12.1984), Antwerpen, 1984, blz. 11-14.
- SAA, Schepenregisters, 1583-1585.
- Antwerpsch Archievenblad*, l.c., blz. 379.
- Zie hierover meer in: C. van den Heuvel, 'Cutting and Pasting Fortifications. Vredeman de Vries and the Plans for the Insertion of the partially dismantled Citadel of Antwerp', in: P. LOMBAERDE (ed.), *Hans Vredeman de Vries and the Artes Mechanicae Revisited*, Turnhout, 2005, blz. 83-99.
- Antwerpsch Archievenblad*, 1ste reeks, deel 5, 1868, blz. 378.
- Ibidem, blz. 379.
- Ibidem, blz. 380.
- L. Torfs en A. Casterman, *Les Agrandissements et les Fortifications d'Anvers depuis l'origine de cette ville*, Brussel, 1871, blz. 87.
- Voor een bespreking van de kaarten van Pieter Verbist, zie W. Couvreur, 'Ikonografie', in: Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis, *Antwerpen in de 17de eeuw*, Antwerpen, 1989, blz. 490.
- C. Gevartius, *Pompa Introitus honoris... Ferdinandi Austriaci Hispaniarum infantis...*, Antwerpen, 1640, folio 5, plaat 3.
- H. Deys et al, *Guicciardini Illustratus*, 't Goy-Houten, 2001, blz. 130.

Summary

An unknown sixteenth-century bird's-eye view of Antwerp and its fortifications discovered / Piet Lombaerde

An anonymous and uncoloured engraved print has recently surfaced representing the city of Antwerp and numerous places, dikes, and forts around it; the print is unknown in reference sources. The city is represented from the east side as a panoramic view with a great part of the polders, dikes, villages and towns behind it. The river Scheldt, with the numerous forts of Antwerp constructed during the Calvinist period (1577-1585), gives structure to the whole print which is dated to the summer of 1584. The topographical details are identified by their names, sometimes added in ink. Very noteworthy is the representation of the ship bridge of Alessandro Farnese built by the Spanish troops in 1584-85 during the siege. The representation of this bridge was later added on a separate piece of glued paper. This engraving was made probably in the studio of Joannes van Doetecum when he was working in Deventer.

Kaartbeschrijving

Antuerpia

Panoramisch zicht op Antwerpen en de door-gestoken dijken, vanuit het oosten in vogelvlucht gezien.

Anoniem (mogelijk Joannes Van Doetecum).

Gravure: hoogte: 24,2 cm; breedte: 68 cm.

Gedrukt op twee platen.

Bovenaan in het midden het wapenschild van het Markgraafschap Antwerpen.

In de linker lijst bovenaan staat volgende tekst:

'Conterfajtsel vande Blockhuijsen ende door/steken der dijcken op der Schelden tuschen / die Brabanders ende die Spaignairden / in sulcker formen als sij waren A°. 1584 / inden Somer.'

In de rechter lijst bovenaan staat de Franse vertaling: 'Pourtraict au naturel des fortères et / tranchees des Djckes sur L'escault, tât / de la part de ceulx de Brabant que des / Espagnols en telle forme qu'ils estoijet / rn l'esté lan 1584.'

Jaar: midden 1584.

Zeer goede staat, boorden zijn wel afgesneden.

Zeer zeldzaam, misschien nog enige gekende druk.

Bewaarplaats: Antwerpen, private verzameling. In 2004 in het bezit van Antiquariaat Gebr. Haas (Duitsland); daarvoor in Italiaanse verzameling.

Bibliografie: 13de Internationale Antiquaireurs in Vlaanderen, december 10-12 december 2004, blz. 20.

Deze rubriek vestigt de aandacht op bijzondere internetsites met betrekking tot de historische cartografie.

Tips: Elger Heere (e.heere@geo.uu.nl) of Martijn Storms (m.storms@geo.uu.nl).

Via de website www.maphist.nl/ct/alacarte/index.html zijn alle hieronder vermelde links direct aanklikbaar.

@ la Carte

Jacob van Deventer nauwelijks op het net

Wie op het internet informatie wil vinden over Jacob van Deventer zal goed moeten zoeken. Weliswaar geeft Google ca. 10.900 hits bij de zoekterm 'Jacob van Deventer' (op 26 oktober 2006), maar de hoeveelheid bruikbare informatie is gering. Dezelfde zoekterm levert bij Google tevens 96 afbeeldingen op, voornamelijk (fragmenten van) stadsplattegronden en slechts enkele (afgeleiden van) gewestkaarten. Oddens' Bookmarks geeft zeven treffers, waaronder vier betrekking hebben op de stad Deventer. Opvallend genoeg is in Wikipedia, de vrije encyclopedie op internet waar bezoekers informatie aan toe kunnen voegen, geen Nederlandse maar wel een Limburgse beschrijving van Jacob van Deventer, om precies te zijn in het Valkenburgs dialect, met een afbeelding van de plattegrond van die stad. De informatie is ook hier weer beperkt en niet erg betrouwbaar, een bekend probleem van internetbronnen waar niet vaak genoeg voor gewaarschuwd kan worden! Het is opvallend dat er veel sites zijn van particulieren of verenigingen die een afbeelding van een kaart van Van Deventer op hun site zetten. De kaart dient dan als illustratie bij een verhaal over de streekhistorie. Een voorbeeld is de site van kasteel Montfort, waarop fragmenten van de gewestkaarten van Brabant en Gelre te zien zijn. Het Utrechts Archief ontsluit alle

stadsplattegronden van Van Deventer van de steden in de (huidige) provincie. De informatie over Van Deventer is summier, en bevat niet de meest voor de hand liggende literatuurverwijzingen. Het Utrechts Archief is met deze ontsluiting toch een positieve uitzondering, verder is er geen systematische ontsluiting van de plattegronden. Klaarblijkelijk zijn door de verkoop van de facsimile's de kaarten nog te commercieel om via internet te ontsluiten! Meer inhoudelijke informatie over Van Deventer is te vinden op de site van de '100 Thematische kaarten' van de Universiteitsbibliotheek Utrecht. De site toont een bijkaart bij de stadsplattegrond van Utrecht. De uitgebreide informatie gaat in op zowel de kartografische aspecten als de historisch-geografische aspecten van de kaart. We kunnen concluderen dat informatie over Jacob van Deventer op internet zeer beperkt en van beperkte kwaliteit is. Zou het niet prachtig zijn wanneer er een website is waarop alle gewestkaarten en stadsplattegronden van Van Deventer ontsloten worden, vergelijkbaar met DeWoonomgeving die alle kadasterkaarten bijeenbrengt. Misschien een idee voor een internationaal project waarbij de Nederlandse en Belgische archieven en andere instellingen die Van Deventerkaarten beheren subsidie voor los kunnen weken?

Bestand Bewerken Beeld Favorieten Extra Help

Vorige Zoeken Favorieten Ga naar Links

Adres <http://www.hetutrechtsarchief.nl/tijdbalk.asp?sub=1557>

Het Utrechts Archief > tijdbalk > 1557

1651 Apostolisch vicaris Philippus Rovenius sterft

1557

De stadsplattegronden van Jacob van Deventer

nieuwsbrief
onderzoekstips
zoeken
webexposities
onderwijs
winkel
informatie
reageren
english
links

zoek op gemeente:

Utrecht

Amersfoort

Stadsplattegrond van Amersfoort.

Jacob van Deventer is een landmeter uit Mechelen. Hij krijgt al vanaf 1530 opdrachten om kaarten te maken van de vijf Nederlandse gewesten. In 1557 krijgt Jacob van Deventer de opdracht van koning Filips II om kaarten te maken van alle steden in de Nederlanden. Hij moet de steden bezoeken en opmeten en hij moet ook de rivieren in de omgeving van de steden in zijn kaarten opnemen. De Spaanse koning wil de kaarten gebruiken bij de belegering van opstandige steden in de Nederlanden. Het moeten dus betrouwbare kaarten zijn. De poorten en de vestingwerken, de hoge gebouwen in de steden en de bebouwing rondom de steden is precies aangegeven, zodat de Spaanse soldaten zich goed kunnen oriënteren. Binnen het gebied van de huidige provincie Utrecht maakt Jacob van Deventer plattegronden van:

- [Amersfoort](#)
- [Montfoort](#)
- [Oudewater](#)
- [Rheden](#)
- [Utrecht](#)
- [Vianen](#)
- [Woerden](#)
- [IJsselstein](#)

Genoemde websites:

Wikipedia: http://li.wikipedia.org/wiki/Jacob_van_Deventer

Kasteel Montfort: <http://www.kasteelmontfort.nl/publicaties-2002-coenen-vandeventer.htm>

Utrechts Archief: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/tijdbalk.asp?sub=1557>

100 Thematische kaarten: <http://kaarten.library.uu.nl/overkaart.php?lang=nl&ItemID=568>

Inzendingen voor deze rubriek aan:
Ron Guleij, Nationaal Archief, Verzameling
Kaarten en Tekeningen, Postbus 90520,
2509 LM Den Haag.
e-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

Varia Cartographica

Land in Zicht! Vingboons tekent de wereld van de 17^e eeuw van 27 januari t/m 15 april 2007 in de Kunsthal

Vanaf 27 januari 2007 presenteert het Nationaal Archief samen met de Kunsthal Rotterdam de tentoonstelling *'Land in Zicht! Vingboons tekent de wereld van de 17^e eeuw'* met werk van de cartograaf Johannes Vingboons (1616/17-1670). Ruim tachtig kleurrijke aquarellen openen de handelswereld van de 17^e eeuw. Van Ghana tot Sri Lanka en van Havana tot Kaapstad. Vanwege hun kwetsbaarheid zijn de aquarellen, op een enkele na, niet eerder tentoongesteld en zullen ze in deze omvang zeer waarschijnlijk nooit meer worden getoond.

Johannes Vingboons maakte zijn aquarellen rond 1665 op basis van honderden tekeningen die schippers, stuurlied en kooplied van hun reizen meenamen in opdracht van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC). Vingboons zag de hele wereld aan zich voorbij trekken, zonder zijn Amsterdamse atelier te verlaten. Zijn oeuvre laat stadsgezichten, plattegronden, kustprofielen en zeekaarten zien van exotische gebieden, die voor de Nederlandse handelspositie belangrijk waren. Een mooie toevoeging aan deze handgemaakte aquarellen zijn vier kaar-

ten van Vingboons op perkament die bij elkaar de hele wereld tonen, in bruikleen van het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam. Tevens zijn enkele 16e- en 17e-eeuwse boeken uit de Koninklijke Bibliotheek in de tentoonstelling opgenomen met gravures die aan de basis lagen van het werk van Vingboons.

De kaarten waarnaar Vingboons werkte, waren écht gebruiksmateriaal: schippers moesten kusten herkennen en vaarroutes bepalen. Bovendien wilden bestuurders een goed beeld hebben van de overzeese steden. Maar Vingboons verwerkte al dit materiaal tot aquarellen die bedoeld waren als sierkaarten. Ze belandden aan muren en in bibliotheken van een internationale klantenkring, bestaande uit vorsten en verzamelaars. Ook al waren zijn aquarellen als decoratie bedoeld, Vingboons werkte als een cartograaf: hij kopieerde kaarten en voegde geregeld tekeningen samen tot één nieuwe aquarel. Het Nationaal Archief bewaart ruim honderd werken van Vingboons. Speciaal voor deze tentoonstelling is een selectie van de zestig mooiste kaarten uit deze collectie gemaakt. Daarnaast zijn er diverse internationale bruiklenen te zien. Uit de bibliotheek van de De Medici in Flo-

rence komen vijftien unieke aquarellen naar de Kunsthal. Deze werken sierden voorheen de muren van Villa Castello van de beroemde familie De Medici. Ook toont de presentatie drie ingebonden Vingboonsatlassen uit het Vaticaan, die de pauselijke bibliotheek nooit eerder verlieten.

In samenwerking met World Press Photo zijn tien internationale persfotografen gevraagd om de steden die Vingboons tekende, te fotograferen met de blik van nu. Zo wordt Guangzhou (Kanton) in woord en beeld gevangen door de World Press Photo winnaar (2005) Michael Wolf en New York weergegeven door Gillian Laub. Steden zoals Melaka, Havana en Acapulco zijn opnieuw vastgelegd door fotografen afkomstig of woonachtig in het betreffende land. De confrontatie van werken van de zeventiende-eeuwse kaartenmaker met de foto's uit het heden leidt tot verrassende overeenkomsten en verschillen. Zo is het zicht op Kaapstad vanuit zee nog net zo karakteristiek als vroeger. Maar andere foto's tonen nu hoge flatgebouwen waar ooit een molen of galg het blikveld bepaalde. Bij de tentoonstelling verschijnt een gelijknamig boek over Johannes Vingboons bij uitgeverij Waanders, ISBN 10: 9040082928 / ISBN 13: 9789040082924, prijs € 22,50.

Speciale avondopenstelling met gratis lezing: donderdag 1 februari 2007

Programma:

- 19.00u - 19.30u zaal open, koffie
- 19.30u - 19.35u welkomstwoord
- 19.35u - 20.40u lezing door drs. Martine Gosselink, kunsthistoricus en auteur *'Land in Zicht! Vingboons tekent de wereld van de 17^e eeuw'* en medesamensteller van de tentoonstelling.
- 20.45u - 21.45u gelegenheid tot bezichtiging tentoonstelling
- 22.00u sluiting Kunsthal

Voor deze avond betaalt u slechts de toegangsprijs van de Kunsthal van € 8,50.

Voor dit bedrag kunt u de lezing bijwonen en de tentoonstelling bezichtigen.

Aanmelden: via afsprakenbureau@nationaalarchief.nl o.v.v. lezing Vingboons, uw naam, adres en het aantal gewenste kaarten.

Studiedag Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie op 16 februari 2007

Op 16 februari 2007 zal in de aula van het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam, Kattenburgerplein 1, een zeer bijzondere en unieke studiedag worden gehouden.

Deze dag zal geheel in het teken staan van professor dr. Günter Schilder, ter gelegenheid van het feit, dat hij in deze maand 65 jaar wordt en officieel met pensioen gaat.

In verband met het karakter van deze dag zal het programma pas bij aanvang van de dag worden uitgereikt. De dag zal

duren van 10.00 tot 17.00 uur.

Deelname aan deze dag is gratis. Het museum zelf is in verband met een renovatie gesloten. Ten behoeve van de organisatie en beveiliging is het zeer gewenst dat diegenen die hierbij aanwezig willen zijn, dit bij voorkeur vóór 15 januari 2007 melden bij Paula van Gestel, per telefoon 030-2531379 (werk) of 073-5037105 (privé) of per email: p.vangestel@geo.uu.nl.

Nadere informatie is eveneens bij haar verkrijgbaar.

22ste Internationale conferentie over de geschiedenis van de cartografie

Deze 2-jaarlijkse internationale bijeenkomst is het grote internationale wetenschappelijke congres dat -ruim genomen- gewijd is aan de bevordering van de kennis op het gebied van de geschiedenis van de cartografie, van kaarten en het maken van kaarten. Het congres bevordert wereldwijd samenwerking tussen wetenschappers, conservatoren, verzamelaars, handelaren en instellingen door middel van lezingen, posterpresentaties, tentoonstellingen en een sociaal programma. Dit keer zal het congres gehouden worden in het onlangs gerenoveerde Unisgebouw van de Universiteit van Bern, dat goed is uitgerust is met moderne presentatiemogelijkheden.

De congresalen zijn Engels, Duits en Frans. Papers dienen bij voorkeur in het Engels te worden aangeboden voor een zo groot mogelijk bereik bij het publiek. De congres thema's zijn: Mapping Relief, Maps and Tourism, Language and Maps, Time as the Cartographic Fourth Dimension en elk ander aspect van de geschiedenis van de cartografie.

Voor informatie kunt u terecht bij: Christoph Graber (Conference Secretary) ICHC2007, C/o swisstopo, Postfach CH-3084 Wabern, Zwitserland, E-mail: ok@ichc2007.ch, Fax: ++41 31 963 24 59 Website: <http://www.ichc2007.ch>

MAPS AND SOCIETY The Warburg Institute

Lezingen over de geschiedenis van de cartografie zijn georganiseerd door Catherine Delano Smith (Institute of Historical Research) en Tony Campbell (formerly Map Library, British Library). Bijeenkomsten worden gehouden in The Warburg Institute, University of London, Woburn Square, London WC1H 0AB om 17.00 uur.

Toegang vrij, na afloop wordt een drankje aangeboden. Voor informatie: +44 (0)20 8346 5112 (Dr Delano Smith) of t.campbell@ockendon.clara.co.uk.

2007

January 25. Dr David Marsh (Birkbeck, University of London) 'Maps, Myths, and Gardens: Faithorne and Newcourt's Map of London (1658)'.

February 8. Lt Cdr Andrew David (Independent Scholar) 'The Cartography

of Bligh's Open Boat Voyage and his Two Breadfruit Voyages'.

March 1. Dr Renaud Morieux (Department of History, University of Lille 3) 'Naming the English Channel: What Maps Tell Us About Geopolitics Through the Ages'.

March 29. Dr Michael Winstanley and William Shannon (Department of History, University of Lancaster) 'Lord Burghley and Elizabethan Maps of Lancashire'.

April 26. Hugh Prince (formerly, Department of Geography, University College London) 'Surveyor or Plagiarist? The Parks on John Warburton's Map of Hertfordshire (c. 1724)'.

May 17. Jill Shefrin (Trinity College, University of Toronto) 'Nursery Instruction: Cartographical Novelties for Georgian and Victorian Children'.

Internationale Atlas-Tage in Hildburghausen (Thüringen), 5 en 6 mei 2007

In mei 2006 vond in in Hagen in Westfalen voor de eerste keer een bijeenkomst plaats van geïnteresseerden en liefhebbers van atlassen uit de 19de en 20ste eeuw. Deze bijeenkomst bood de gelegenheid ervaringen van het verzamelen, conserveren en restaureren van deze atlassen uit te wisselen. Bovendien was er een boekenbeurs waar atlassen en geografische werken gekocht en verkocht konden worden. Ook voor 2007 wordt zo'n bijeenkomst gepland. Dit maal is geen 'neutrale' plaats uitgezocht, maar een plaats waar vroeger kaarten en atlassen vervaardigd werden.

Zo kwam Hildburghausen in Thüringen in beeld. Daar was van 1828 tot 1874 het Bibliographische Institut (BI) van Joseph Meyer gevestigd. Vandaar uit werden duizenden atlassen de wereld ingestuurd. Ter gelegenheid van de 150ste sterfdag van Joseph Meyer heeft men in Hildburghausen aan de locaties van diens uitgeverij speciale aandacht besteed. Het stadsmuseum was zeer geïnteresseerd in een atlasbijeenkomst.

In het programma is een stadswandeling opgenomen waarbij de plaatsen van het BI bezocht zullen worden. Ook worden wellicht alle atlassen die het BI in Hild-

burghausen heeft uitgegeven getoond. Een ander zwaartepunt zal de kopergravure zijn. Het stadsmuseum heeft een van de weinige nog in leven zijnde cartografische kopergraveurs uitgenodigd om zijn vak te presenteren en toe te lichten. Wie wil deelnemen aan de Internationale Atlas-Tage 2007 in Hildburghausen kan zich tot 30 maart aanmelden. Voor verdere inlichtingen en informatie over overnachtingsmogelijkheden kunt U contact (in het Duits) opnemen met Jürgen Espenhorst, Villigster Str. 32, D-58239 Schwerte, e-mail pangaea@cityweb.de.

Rectificatie

Helaas is er een vervelende fout geslopen in het In Memoriam van prof. dr. ir. C. Koeman in het vorige nummer. Koeman is niet op 19 april geboren, maar op 19 augustus 1918.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: de.meer@hccnet.nl

Bespreking

Nassau in het nieuws: nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600 / Christi Marie Klinkert. - [Zutphen]: Walburg Pers, 2005. - 323 p. : ill. - Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. - ISBN 90-57303728. - € 44,95.

Nieuwsprenten van de belegeringen en veldslagen van Maurits in de jaren 1590-1600 is het onderwerp van een dissertatie getiteld 'Nassau in het nieuws'. Om maar meteen met de deur in huis te vallen het is een spannend onderwerp waarover boeiend wordt verteld. Het openingsverhaal over het Turfschip van Breda zet meteen al de toon. In 1590 gebruikte Maurits een list om Breda op de Spanjaarden te veroveren. Hij liet zeventig soldaten zich in een schip met turf verstoppen dat de slotgracht binnen werd gevaren. De bezetters werden vervolgens overrompeld waardoor Maurits weer heer en meester werd over de vesting. Een jaar later gebruikte Maurits opnieuw een list in het krijgsbedrijf. Op 24 mei 1591 werden negen soldaten verkleed als boeren en

boerinnen de schans van Zutphen binnen gelaten. Ze deden het voorkomen alsof zij voedsel kwamen verkopen. Zodra de poort geopend was, trokken zij hun wapens en namen de schans in.

Andere overwinningen van Maurits zijn de belegeringen van Deventer, Groningerland en Nijmegen in 1591. Niet dat het altijd zonder slag of stoot ging zoals tijdens de belegering van Steenwijk in 1592 waarbij Maurits aan zijn linkerkaak werd gewond. Na de succesvolle belegeringen van Coevorden, Geertruidenberg en Groningen volgde de verdediging van Hulst en in 1597 de slag bij Turnhout. Ter afsluiting de nog bij veel (oudere) mensen bekende 1600 Slag bij Nieuwpoort. Deze historische slag leverde niet veel op, echter wel roem voor Maurits als veldheer.

Deze roem werd door middel van onder andere nieuwsprenten verspreid. Nieuwsprenten zijn bladen voorzien van een afbeelding - ets, gravure of een houtsnede - en een beschrijving. Op- of onderschriften omschrijven de gebeurtenis. Bij de vervaardiging was een tekenaar, gra-

veur, drukker en een uitgever betrokken. Deze activiteiten werden soms door één en dezelfde persoon verricht. Aangezien de onderwerpen meestal actuele gebeurtenissen betroffen, was het van belang dat zij snel vervaardigd werden. Dit was immers van commercieel belang. De nieuwsprenten werden vervolgens voor enkele stuivers te koop aangeboden bij boek- en prenthandelaren, bij marskramers en op markten. Maar er bestaan ook voorbeelden van uitzonderlijk formaat, fraai ingekleurd en soms zelfs gedrukt op zijde die aanzienlijk duurder waren. In 'Nassau in het nieuws' maakt Klinkert duidelijk hoe dit beeldmateriaal gebruikt zou moeten worden. Het fraai uitgegeven boek sluit prachtig aan bij de dissertatie van D. Horst uit 2003 getiteld 'De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584'.

J.C. Nix

Inzendingen voor deze rubriek aan:
dr. Peter van der Krogt, Universiteit Utrecht,
Faculteit Geowetenschappen,
Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht,
e-mail: peter@vanderkrogt.net.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

AARDOOM, L.

Mogelijke verbetering van de Grift beneden Wapenveld: Een plan en kaart uit 1773-'75 / L.Aardoom. - In: *Nieuwsbulletin Felua* [uitg. Historische Vereniging Felua, Apeldoorn] 21, 3 (sept. 2006): 65-72. - Kaart van F. Beijerinck.

BLONK, D.

De Ortelius-Van Deventer kaart van Zeeland, een kaart met veel staten / Dick Blonk. - In: *Caert-Thresoor* 25, 3 (2006): 59-63.

EMPELEN, L. VAN

Kunst en Kaart: De Civitas Hierusalem 1538 van Herman van Borculo / Louis van Empelen. - In: *Caert-Thresoor* 25, 3 (2006): 72-80.

GENT, R.H. VAN

Andreas Cellarius: Harmonia Macrocosmica, The finest atlas of the heavens = Der prächtigste Himmelsatlas = L'atlas céleste le plus admirable / intr. and text Robert H. van Gent. Köln etc.: Taschen, 2006. - 240 pp., 32 x 53 cm. - ISBN 3-8228-5290-2; Prijs € 99,99. - Informatie www.taschen.de.

HEIJDEN, H.A.M. VAN DER

Leo Belgicus: an illustrated and annotated carto-bibliography / H.A.M. van der Heijden. - Revised second edition. - Alphen aan den Rijn : Canaletto, 2006. - 121 blz. - ISBN 90-6469-644-6 : € 47,00. - Eerste druk 1990. - Informatie www.canaletto.nl.

HEIJDEN, P.VAN DER

Romeinse raadsels: vignetten op het Nederlandse gedeelte van de Peutingerkaart / Paul van der Heijden. - In: *Westerheem: het tijdschrift voor de Nederlandse archeologie* 55, 4 (augustus 2006): 184-192.

HEUVEL, CH. VAN DEN

'Tot meerder bewijs': Een kaart en een model van Daniel Note van 1620 tot demonstratie van een nieuwe uitvinding om de haven van Middelburg zandvrij te schuren / Charles van den Heuvel. - In: Paul Hoftijzer, Kasper van Ommen, Geert Warnar & Jan Just Witkam (red.), *Bronnen van kennis: Wetenschap, kunst en cultuur in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek*. - Leiden, 2006. - blz. 100-108.

- JONGH, E. DE
Angstig wandelen met Zacharias Heyns: De fantasiekaart in de 'Weg-wyser ter salicheit' / Eddy de Jongh. - In: *Kunstlicht* 27, 2/3 (2006): 8-11.
- KLINKERT, C.M.
Nassau bij Nieuwpoort in het nieuws: Een portret van Crispijn de Passe en een anonieme nieuwsprent / Christi M. Klinkert. - In: *Kunstlicht* 27, 2/3 (2006): 72-74.
- KOLFIN, E.
Dedicaties en zelfcensuur: Jan van Bronchorsts kaart van Breda als geschenk aan Frederik Hendrik / Elmer Kolfin. - In: *Kunstlicht* 27, 2/3 (2006): 75-77.
- KROGT, P.VAN DER, & E. LIEBENBERG
Proceedings of the International Symposium on 'Old Worlds-New Worlds': The History of Colonial Cartography 1750-1950, Utrecht University, The Netherlands, 21 to 23 August 2006 / edited by Peter van der Krogt and Elri Liebenberg. - [S.l.]: International Cartographic Association, 2006. - CD-Rom. - ISBN 0-620-36764-4. - Prijs € 5, te bestellen bij p.vangestel@geo.uu.nl. Bevat 14 bijdragen, waaronder de volgende Nederlandse:
- Lowie Brink, The cartographic representation of the Netherlands East and West Indies on Dutch school wall maps (16 pp.).
- Paul van den Brink, 'Please provide us with accurate maps!': The acquisition policies of the Royal Netherlands Geographical Society (5 pp.).
- Peter van der Krogt, The Werbata-Jonckheer maps: The first topographic maps of the Netherlands Antilles, 1911-1915 (19 pp.).
- Ferjan Ormeling, School atlases for a colonial society: The Van Gelder/Lekkerkerker school atlases for the Netherlands East Indies 1880-1952 (10 pp.).
- LEEUWARDER COURANT
11 Steden, 1560-2006. - Bijlage Leeuwarder Courant, vrijdag 13 oktober 2006. - 32 blz. - reproducties van de Van Deventerplattegronden van de elf Friese steden, met toelichtende tekst en luchtfoto's.
- MOHRMANN, J.M.
De wereldwijde primaire triangulatie als 'onfeilbare grondslag' voor negentiende-eeuwse kaarten / J.M. Mohrmann. - In: *Caert-Thresoor* 25, 3 (2006): 64-71.
- POSTNIKOV, A. (ed.)
Development of Ideas and Methods in Cartography: Materials of the Commission's Meeting in Kaliningrad (August, 2006) / International Cartographic Association, Commission on History of Cartography; ed. Alexey Postnikov. - Moscow: Russian Academy of Sciences, S.I. Vavilov Institute of the History of Sciences and Technology, 2006. - ISBN 5-98866-008-8. Bevat 7 bijdragen, waaronder:
- The development of cartography manuals in Western Europe: Henri Zondervan / Ferjan Ormeling (blz. 5-11).
- RIJKE, P.J. DE
Frisia Dominium: Kaarten van de provincie Friesland tot 1850, geschiedenis en cartobibliografie / P.J. de Rijke. - 't Goy-Houten: HES & de Graaf, 2006. - (Onderzoeksprogramma Explokart, Utrechtse Historisch-Cartografische Studies; 4). - 451 blz. - ISBN 90-6194-419-8 : € 99 (tot 31 dec. 2006 € 79,50). - Informatie www.hesdegraaf.com.
- SCHILDER, G., et al.
Grote atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie = Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company, I: Atlas Isaak de Graaf - Atlas Amsterdam / Günter Schilder, Jacques Moerman, Ferjan Ormeling, Paul van den Brink and Hans Ferwerda. - Voorburg: Asia Maior, i.s.m. KNAG, Nationaal Archief en Explokart/Fac. Geowetenschappen, 2006. - 420 blz. - ISBN 90 74861 26 1: Prijs € 350,- incl. porto in Nederland. - Informatie: <http://www.asiamaior.nl/informatie-voc.htm>.
- WIJK, P.H.
Groninga Dominium: Geschiedenis van de cartografie van de provincie Groningen en omliggende gebieden van 1545-1900 / Piet H. Wijk. - Groningen: Philip Elchers; Assen: Van Gorcum, 2006. - 372 blz. - ISBN 90-232-4241-6; prijs € 69,50. - Informatie: www.vangorcum.nl/nl/.
- WINTLE, M.
De kaart als cartoon: Nationale stereotypen en het Europees Concert. / Michael Wintle. - in: *Geografie* 15, 7 (september 2006): 24-25.

Overzicht inhoud 25ste jaargang 2006

BLONK, Dick, De Ortelius-Van Deventer kaart van Zeeland, een kaart met veel staten	59-63	KROGT, Peter van der, Kartografie of Cartografie?	11-12
BRACKE, Wouter, Het Scheldeland door Jacob van Deventer	99-103	- In memoriam Prof. dr. ir. C. Koeman	57-58
BRINK, Lowie, De <i>Schoolkaart van Insulinde</i> van R. Schuiling: Een overzicht van de Indische cartografie in 1898 op vijf m ²	13-19	- 100x Caert-Thresoor - Van Deventer - afscheid	89-90
BRINK, Paul van den, en Marc HAMELEERS, <i>Nouveau Plan de la Ville d'Amsterdam</i> : de toeristische kaart van Amsterdam, gegraveerd door Willem Cornelis van Baarsel en uitgegeven door Johannes Guykens (1837-1850)	41-46	- Welke steden karteerde Van Deventer voor Filips II in diens 'landen van herwärts overe'?	116-120
EMPELEN, Louis van, Kunst en Kaart: De <i>Civitas Hierusalem 1538</i> van Herman van Borculo	72-80	LEENDERS, Eric, De kaart van Vlaanderen van Gerard Mercator en Jacob van Deventer	108-115
FRANSSSEN, Mathieu, Ducatus Brabantiae uit de plomp opgedoken? Enkele notities bij de ontdekking van een onbekende variant van de kaart van Brabant door Jacob van Deventer	91-98	LEMPKE, Ivonne, Een klooster, twee plattegronden. Wie heeft er gelijk? Het klooster Koningsveld bij Delft op Van Deventers plattegrond en op een geschilderde plattegrond van Delft.	121-123
GOUTBEEK, Ab, De 18de eeuwse manuscriptkaart van Overijssel door Samuël Kupfer	6-10	LOMBAERDE, Piet, Een onbekende gravure van de Antwerpse versterkingen in 1584 onlangs aan het licht gekomen	124-129
JEUGHT, François van der, en Paul de Win, Ongepubliceerd materiaal uit het Mechelse Stadsarchief betreffende Jacob van Deventer	104-107	MOHRMANN, J.M., De wereldwijde primaire triangulatie als 'onfeilbare grondslag' voor negentiende-eeuwse kaarten	64-71
		ORMELING, Ferjan, De weergave van Suriname in de Bosatlas 1877-1940	25-32
		PETERSON, Lesley, <i>The Mirror of the World</i> van Elizabeth Tanfield Cary: een vroege Engelse vertaling van Ortelius	33-40
		VERSELT, Herman J., De Hottinger-kaarten	1-5

Besprekingen

- The Commerce of Cartography: Making and Marketing Maps in Eighteenth-Century France and England* / Mary Sponberg Pedley. Chicago; London: The University of Chicago Press, 2005 (door Marco van Egmond). 53
- Joan Blaeu, Atlas Maior of 1665: 'The greatest and finest atlas ever published', 'De grootste en schoonste atlas die ooit verschenen is', 'L'Atlas le plus grand et le plus admirable jamais publié'* / introduction and texts by, inleiding en teksten van, introduction et textes de Peter van der Krogt. Köln [etc.]: Taschen, 2005 (door Jan Werner). 54
- The Van Keulen Cartography, Amsterdam 1680-1885* / Dirk de Vries, Günter Schilder, Willem Mörzer Bruyns, Peter van Iterson en Irene Jacobs. - Canaletto/Repro-Holland, Alphen aan den Rijn 2005 (door Ferjan Ormeling). 84
- De wereld tussen twee stokken: de geschiedenis van de Nederlandse schoolwandkaarten* / Lowie Brink en Lucy Holl. Nijmegen: Antiquariaat De Wereld aan de Wand, cop. 2005 (door Lida Ruitinga). 85
- Nassau in het nieuws: nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600* / Christi Marije Klinkert. - [Zutphen]: Walburg Pers, 2005. - 323 p.: ill. - Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. - ISBN 90-57303728.- € 44,95. 133
- @ **la carte**: 21 (Koloniale kaarten van het KIT), 49 (Historisch GIS Fryslân), 81 (Gedigitaliseerde kaarten van de Universiteitsbibliotheek Utrecht), 130 (Jacob van Deventer nauwelijks op het net)
- Varia Cartographica** 22, 50, 82, 131
- Nieuwe Literatuur en Facsimile-uitgaven** 23, 55, 86, 133

P. J. KIPP RESTAURATIE-ATELIER

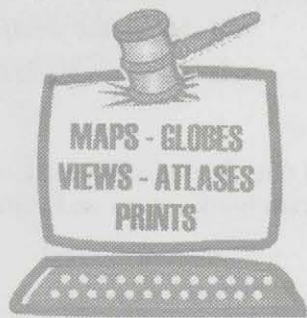

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 251 6010

Archivering, conservering en restauratie van kaarten en collecties

- Conservering en restauratie van kaarten met behoud van authenticiteit
- Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
- Vervaardiging van zuurvrije dozen
- Beschrijving en restauratie van tekeningen, kaarten, atlassen, reisverslagen, boeken etc.
- Doen van onderzoek en maken van een inventaris of catalogus van kleine collecties

Swaen.com

PAULUS SWAEN
INTERNET MAP-AUCTIONS

March 10-20th, 2007

www.swaen.com

Email: paulus@swaen.com
Tel. Paris/France +33 1 4424 8580
Fax +33 1 4424 8580

22 t/m 25 MEI 2007

VEILING

**BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK**

BUBB KUYPER

Jansweg 39 - 2011 KM Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
email info@bubbkuyper.com
website www.bubbkuyper.com

met o.a.

grote collectie **cartografie**
en **topografische grafiek**
catalogi en publicaties over
Nederlandse bloembollenteelt en **-cultuur**
oude en zeldzame boeken
(o.a. **Nederlandse geschiedenis** en **topografie**)

KIJKDAGEN: 17 t/m 20 mei, 10.00-16.00 uur

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

**Antiquariaat
Plantijn**

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl

ANTIQUARISCHE BOEKEN- PRENTENHANDEL

INKOOP/VERKOOP

S.C. LEMMERS

Zeer grote topografische collectie prenten van Nederland van 1500 tot 1900:

- Stad- en dorpsgezichten
- Landkaarten
- Beroepenprenten
- Gemeentekaartjes (van J. Kuiper, ± 1865)

Boeken van 1500 tot 1900:

- Topografie Nederland
- Lokale beschrijvingen
- Vogelboeken
- Bloemenboeken
- Beroepenboeken
- Bijbels
- Atlassen

In verband met variabele openingstijden is een telefonische afspraak aan te bevelen.

S.C. Lemmers
von Bönninghausenlaan 16
2161 ET Lisse
Telefoon 0252-415332
Giro 1344413

MERCATOR

**Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342**

Bezoek op afspraak.

HOLGER CHRISTOPH & Co.

*Sellers and buyers
of Antique Maps,
Atlases & Prints*

We hold one auction sale yearly of
Antiquarian books, maps and prints

www.antiquariat-christoph.com

Antiquariat CHRISTOPH
& Co. GmbH
Kaiserstr. 1a • D-53113 Bonn
Tel.: 0228 - 261 82 80 • Fax 0228 - 261 88 19
E-mail: auktion@antiquariat-christoph.com

Restoration-Workshop Paul Peters

Op het terrein van de kartografie bieden wij een in brede kring erkende expertise ten dienste van de conservering en restauratie van

○ **GLOBES**
en verwante objecten,

○ **KAARTEN**
(ook zeer grote formaten tot ca. 350 x 350 cm),

○ **ATLASSEN** en **STEDEBOEKEN**

Object-specifieke, passief-conserverende restauratie van papier, incunabelen en oude drukken, grafiek, kerkelijke en overheidsdocumenten, charters en zegels, uit alle tijden.

Restoration-Workshop Paul Peters is lid van de VeRes, de VAR en de IADA (International Association of Book and Paper Conservators).

Ons dochterbedrijf **Iris Antique Globes and Maps** verkoopt historisch belangrijke en decoratieve globes uit het midden van de 17e tot het midden van de 20e eeuw.

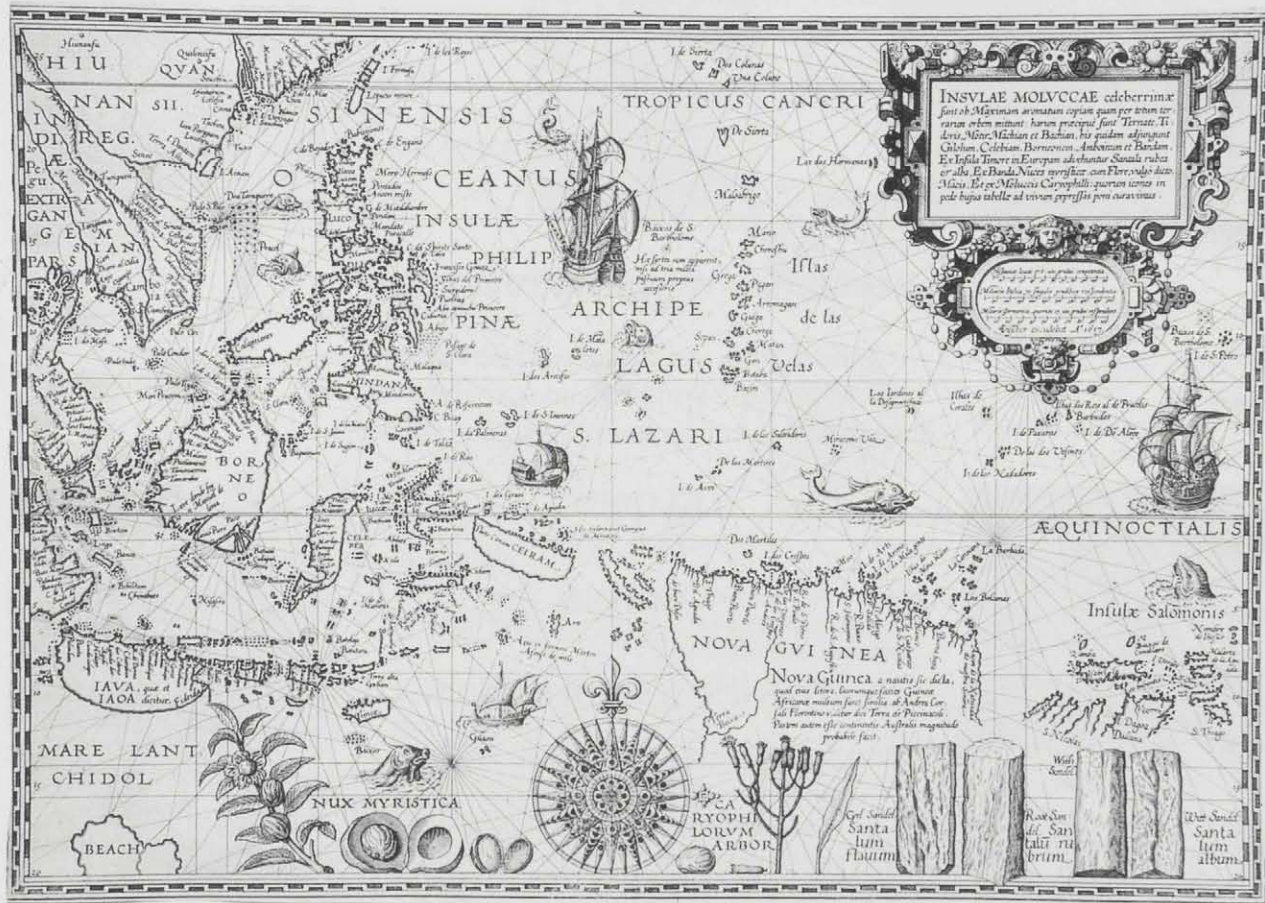

Op www.irisglobes.nl maakt u kennis met een keuze uit de steeds wisselende voorraad.

Bezoekadres van beide bedrijven:
Dorpsstraat 31^B, 7218 AB Almen.
Telefoon: 0575 43 94 44, fax: 0575 43 39 73.
info@paulpeters.demon.nl - info@irisglobes.nl

WIJ ZIJN GEÏNTERESSEERD IN DE AANKOOP VAN (BESCHADIGDE, INCOMPLETE) GLOBES EN VERWANTE OBJECTEN

Leen Helmink

Antique Maps & Atlases

www.helmink.com